

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΣ ΣΑΚΚΑ
(Α.Μ.: 1012202003044)

**Θέμα: «Η Μικρασιατική Καταστροφή και η άφιξη των προσφύγων στη
Μεσσηνία μέσα από τον τοπικό τύπο»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2022

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	2
Εισαγωγή	3
Α΄ Κεφάλαιο	
Η Μικρασιατική Εκστρατεία	5
1.1. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας.....	5
1.2. Η Μικρασιατική Εκστρατεία.....	10
1.2.1. Ο Ελληνικός στρατός στη Σμύρνη	10
1.2.2. Η εκλογική ήττα του Ελευθέριου Βενιζέλου.....	12
1.3. Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου.....	15
Β΄ Κεφάλαιο	
Η έλευση των Μικρασιατών προσφύγων στον ελλαδικό χώρο	24
2.1. Η Συνθήκη της Λωζάνης	24
2.2. Προβλήματα από την άφιξη των προσφύγων.....	30
2.3. Προσφυγικό ζήτημα	35
Γ΄ Κεφάλαιο	
Μικρασιάτες πρόσφυγες στην περιοχή της Μεσσηνίας.....	44
3.1. Η έλευση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο και η εγκατάστασή τους στην Μεσσηνία.....	44
3.2. Μέτρα αποκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφυγικών πληθυσμών ..	49
3.2.1. Το πρώτο διάστημα άφιξης.....	49
3.2.2. Προσφυγικοί συνοικισμοί.....	52
3.2.3. Υγειονομική-Κοινωνική μέριμνα	55
Δ΄ Κεφάλαιο	
Η συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Μεσσηνίας	58
4.1. Επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων.....	58
4.2. Εκπαίδευση - Προσφυγικοί σύλλογοι	62
4.3. Ο ρόλος των προσφύγων στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη.....	68
Επίλογος.....	73
Πηγές και Βιβλιογραφία	76
Παράρτημα	83
Περίληψη	85

Πρόλογος

Η καταστροφή της Σμύρνης αποτέλεσε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, ενός οράματος που διακατείχε τον ελληνισμό από πριν την έκρηξη του απελευθερωτικού αγώνα του 1821. Οι επιπτώσεις της Μικρασιατικής καταστροφής ήταν πολλαπλές, ενώ ένα μεγάλο μέρος του ελληνισμού αναγκάστηκε να ξεριζωθεί από τα σπίτια του και να μεταναστεύσει στον ελλαδικό χώρο. Μια από τις περιοχές που κλήθηκε να περιθάλψει και να ενσωματώσει ένα μέρος του πληθυσμού των προσφύγων ήταν και η περιοχή της Μεσσηνίας και κυρίως η πόλη της Καλαμάτας η οποία υποδέχτηκε το μεγαλύτερο όγκο των προσφύγων της μεσσηνιακής περιοχής.

Η βιβλιογραφία καθώς και οι πηγές που χρειάστηκαν για να υλοποιηθεί αυτή η εργασία αντλήθηκαν από τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Καλαμάτας, τη Λαϊκή Βιβλιοθήκη της Καλαμάτας, από το διαδίκτυο, αλλά και από προσωπικό ή φιλικό αρχείο με συγγράμματα σχετικού περιεχομένου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους επιβλέποντες καθηγητές μου για την πολύτιμη βοήθειά τους κατά την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, τον κύριο Ιάκωβο Μιχαηλίδη, τον κύριο Σωτήριο Ριζά για την υποστήριξη και την βοήθειά τους, και τον κύριο Θανάση Χρήστου που με ενθάρρυνε να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα, προτρέποντάς με να εμβαθύνω σε τοπικό επίπεδο την έρευνά μου. Χάρη στη θερμή υποστήριξή τους, στις γνώσεις και στα εφόδια που μου παρείχαν όλοι οι καθηγητές μου κατάφερα να πραγματοποιήσω αυτή τη διπλωματική εργασία και για αυτό το λόγο τους ευχαριστώ βαθύτατα.

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή σηματοδότησε μία από τις τραγικότερες στιγμές της νεότερης ιστορίας του ελληνικού έθνους. Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, η καταστροφή της Σμύρνης και η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών αποτέλεσαν το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Μέσα από αυτήν την εργασία αποσκοπείτε να αναπτυχθούν τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν κατά τη μικρασιατική εκστρατεία και να αναλυθούν τα μέτρα που κλήθηκε να αναλάβει η ελληνική κυβέρνηση για την αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στα μέτρα που έλαβε η περιοχή της Μεσσηνίας για την περίθαλψη και την αποκατάσταση των ανθρώπων αυτών, καθώς και στη συμβολή των προσφύγων για την ανάπτυξη της περιοχής.

Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας διακατείχε το ελληνικό έθνος πριν ακόμη τον απελευθερωτικό αγώνα του 1821. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπήρξε το άτομο το οποίο μέσα από την διπλωματική του πολιτική κατάφερε να εκπληρώσει το όνειρο αυτό. Η πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας οδήγησε τα ελληνικά στρατεύματα στα παράλια της Μικράς Ασίας για να επιτηρούν την ασφάλεια των χριστιανικών πληθυσμών. Η μικρασιατική εκστρατεία ξεκίνησε με την απόβαση του ελληνικού στρατού στα παράλια της Μικράς Ασίας τον Μάιο του 1919 και έληξε το 1922 με την πτώση του μικρασιατικού μετώπου, την καταστροφή της Σμύρνης και τον ξεριζωμό χιλιάδων χριστιανικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία. Μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου ακολούθησαν μια σειρά από διαπραγματευτικές ενέργειες από την ελληνική αντιπροσωπεία οι οποίες κατέληξαν στην υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης.

Η ελληνική κυβέρνηση μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης, η οποία σηματοδότησε την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, κλήθηκε να υποδεχτεί χιλιάδες πρόσφυγες οι οποίοι κατέκλυζαν τα μεγάλα αστικά κέντρα και πολλά άλλα προβλήματα τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό της χώρας. Η αθρόα εισροή των προσφύγων που κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο επέφερε μια σειρά ανακατατάξεων σε αυτήν καθώς η ελληνική κυβέρνηση κλήθηκε να αναλάβει τη στέγαση, την περίθαλψη και την ενσωμάτωση ενός μεγάλου πληθυσμιακού όγκου. Για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος η ελληνική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να λάβει άμεσα μέτρα για την περίθαλψη και την αποκατάσταση του ταλαιπωρημένου αυτού πλήθους, λαμβάνοντας σημαντική βοήθεια από την Κοινωνία των Εθνών και

από διεθνείς οργανώσεις. Η ίδρυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων το 1923, συνέβαλε στην εύρεση στέγης και εργασίας του προσφυγικού πληθυσμού.

Η παρουσία των προσφύγων κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ήταν καταλυτική για την οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας. Η άφιξη ενός τόσο μεγάλου πλήθους προσφύγων στον ελλαδικό χώρο μετέβαλε ουσιαστικά την εθνολογική ισορροπία της αποδίδοντάς της ένα πιο ομοιογενές εθνολογικό χαρακτήρα.

Η περιοχή της Μεσσηνίας και κυρίως η Καλαμάτα ήταν μια από τις πολλές πόλεις που εκείνη την περίοδο λόγω της οικονομικής ανάπτυξης που παρουσίαζε προσείλκυσε μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού. Οι τοπικές αρχές προσπάθησαν να λάβουν άμεσα μέτρα για την περίθαλψη και την αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών, ενώ σταδιακά ανεγέρθηκαν και προσφυγικοί συνοικισμοί. Ο περιορισμός των επιδημικών νόσων, όπως και η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων υπήρξαν σημαντικά ζητήματα τα οποία απασχόλησαν και έλαβαν ιδιαίτερης μέριμνας από τις τοπικές αρχές. Η παρουσία των προσφύγων στη μεσσηνιακή περιοχή επηρέασε βαθύτατα τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό τομέα της τοπικής κοινότητας.

Η εργασία αυτή διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην ανάδειξη των γεγονότων που εκτυλίχθηκαν κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας. Γίνεται αναφορά στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας καθώς και στις διπλωματικές ενέργειες που διαδραματίστηκαν κατά την περίοδο αυτή. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου αυτού περιγράφονται τα γεγονότα που οδήγησαν στη πτώση του Μικρασιατικού Μετώπου και στη καταστροφή της Σμύρνης.

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη Συνθήκη της Λωζάνης και στους όρους της συμφωνίας αυτής. Ακόμα, αναπτύσσονται τα προβλήματα που προκάλεσε η άφιξη των μικρασιατών προσφύγων στον ελλαδικό χώρο.

Στο τρίτο κεφάλαιο, μέσω του τοπικού τύπου της Μεσσηνίας αποσκοπείτε να αναπτυχθεί το προσφυγικό πρόβλημα σε πιο τοπικό επίπεδο και γίνεται πιο λεπτομερής αναφορά στους πρόσφυγες που κατέκλυσαν την περιοχή της Μεσσηνίας και στα μέτρα που λήφθηκαν για την ενσωμάτωση και την αποκατάστασή τους. Στο τέταρτο κεφάλαιο προβάλλεται η συμβολή των προσφύγων στην οικονομική, πνευματική, πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας, αλλά και της τοπικής Μεσσηνιακής κοινωνίας.

Α' Κεφάλαιο

Η Μικρασιατική Εκστρατεία

1.1. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας

Η Μεγάλη Ιδέα αποτέλεσε την κυρίαρχη ιδεολογία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Πρόκειται για μια αλυτρωτική πολιτική που είχε ως κύριο στόχο να απελευθερώσει και να ενσωματώσει στα σύνορα ενός ενιαίου κράτους όλες τις περιοχές της Εγγύς Ανατολής στις οποίες ζούσαν ελληνικοί πληθυσμοί, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Η Μεγάλη Ιδέα απέβλεπε μέσα στον χώρο και στον χρόνο στην εθνική ενότητα, ενώ μέχρι και σήμερα συνεχίζει να αποτελεί το θεμέλιο του ελληνισμού και να εκφράζει την κύρια εθνική συνείδηση.

Ο όρος της Μεγάλης Ιδέας ήταν ήδη γνωστός από την περίοδο της οθωμανικής κατοχής και αποτέλεσε θεμέλιο του ελληνισμού είτε αμέσως μετά της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης, είτε αργότερα κατά τον 18^ο αιώνα, εκφράζοντας την εθνική συνείδηση¹. Ωστόσο, αξίζει να επισημανθεί πως κατά τον 19^ο αιώνα δεν συνιστούσε μοναδικό φαινόμενο στα Βαλκάνια. Αντίστοιχο όραμα με αυτό της «Μεγάλης Ελλάδας» ασπάζονταν οι Ρουμάνοι, οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι και οι Αλβανοί. Αυτό όμως που έκανε την Ελλάδα να διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς ήταν ότι ο ελληνικός πληθυσμός ήταν διασκορπισμένος σε όλη την Εγγύς Ανατολή, ενώ οι βαλκανικοί λαοί ήταν σε μεγάλο βαθμό συμπαγείς.

Ο πολιτικός που για πρώτη φορά αναφέρθηκε στον όρο της Μεγάλης Ιδέας ήταν ο Ιωάννης Κωλέττης κατά τη διάρκεια των συζητήσεων της Βουλής για το πρώτο Σύνταγμα της Ελλάδος. Κατά τη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης, στις 14 Ιανουαρίου 1844, το τρίτο άρθρο του Συντάγματος αφορούσε την αποσαφήνιση του όρου τι χαρακτηρίζει έναν πολίτη Έλληνα. Ο Ιωάννης Κωλέττης λαμβάνοντας το λόγο προσπάθησε να αποδώσει την έννοια του Έλληνα πολίτη δίνοντας παραδείγματα από την ιστορία και τονίζοντας με σθένος το χρέος που είχαν οι ελεύθεροι Έλληνες απέναντι στους υπόλοιπους αδελφούς τους που συνέχιζαν να είναι υπόδουλοι, αλλά και πόσο σημαντικό ήταν να παραμείνουν ενωμένοι με τους υπόλοιπους ομογενείς που κατοικούσαν εντός των ορίων του βασιλείου. Ιδιαίτερη έμφαση προσπάθησε να προσδώσει κατά τη διάρκεια της ομιλίας του στην έννοια του Έλληνα, τονίζοντας πως

¹ Κ. Θ. Δημαράς, «Της Μεγάλης Ταύτης Ιδέας», στο: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)* (Επιμ. Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής), Αθήνα 1991, σ. 45-58

εκτός από τους κατοίκους του βασιλείου υπάρχουν πολλοί ακόμη Έλληνες με τους οποίους μοιράζονται την ίδια ελληνική ιστορία ή ανήκουν στην ίδια ελληνική φυλή, έστω και αν ζουν σε κάποια άλλη χώρα. Επίσης, κατά την ομιλία του επισήμανε πως τα κύρια κέντρα του ελληνισμού ήταν δύο. Το ένα είναι η Αθήνα η οποία αποτελεί την πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου και ως δεύτερο κέντρο όρισε την Πόλη, που συνεχίζει να αποτελεί για όλους τους Έλληνες το όνειρο και την ελπίδα². Ο λόγος του Ιωάννη Κωλέττη σήμανε πρωταρχικό ρόλο για τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής την οποία κλήθηκαν να εφαρμόσουν οι εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις σχεδόν για έναν αιώνα και επισφράγισε την κωδικοποίηση των αρχών του νέου ελληνισμού³.

Η Ελλάδα σε μια προσπάθειά της να απελευθερώσει τις υπόδουλες ελληνικές περιοχές και να διευρύνει τα γεωγραφικά της σύνορα προέβη στην ταύτιση των στρατιωτικών και διπλωματικών της προσπαθειών με την Μεγάλη Ιδέα. Ωστόσο, το άτομο που επρόκειτο να σηματοδοτήσει καθοριστικό ρόλο για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Στις 6 Οκτωβρίου του 1910 ορκίζεται πρωθυπουργός της Ελλάδος και ξεκινά το έργο του προβαίνοντας αρχικά σε μια σειρά από εσωτερικές μεταρρυθμίσεις και εκσυγχρονίζοντας τη χώρα σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, έχοντας ως απώτερο στόχο την εκπλήρωση της Μεγάλης Ιδέας⁴.

Η εμπλοκή της Ελλάδος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θεωρείται μια περίοδος που ξεκινάει με τρόπο θριαμβευτικό, με τους Βαλκανικούς πολέμους και τελειώνει τραγικά με τη καταστροφή της Σμύρνης. Η πολιτική που διακατείχε τόσα χρόνια το ελληνικό έθνος, η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξε πιο ελκυστική από οποιαδήποτε άλλη φορά⁵.

Η Ελλάδα μετά το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων ήταν μια χώρα ταλαιπωρημένη με πολλά εσωτερικά προβλήματα. Είχε ανάγκη να ανασυγκροτηθεί και να ανορθωθεί εσωτερικά, καθώς και να ενσωματώσει τις νεοαποκτηθείσες περιοχές στον εθνικό της κορμό, για αυτό το λόγο ήταν κρίσιμο να διατηρηθεί η ειρήνη στη χώρα. Οι διεθνείς συνθήκες όμως έτρεχαν και η κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έχρηζαν την ανάγκη η Ελλάδα να εμπλακεί πολεμικά παρακινούμενη από τους Συμμάχους της Αντάντ. Ο Ελ. Βενιζέλος αντιμετώπισε αυτόν τον πόλεμο ως μία

² Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Αθήνα 2003, σ. 67-122

³ Κ. Θ. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 45-58

⁴ Richard Clogg, *ό. π.*, σ. 67-122

⁵ Iakovos D. Michailidis, «A Ten Years' War. Aspects of the Greek Historiography on the First World War», in: *Balkanica*, (2018), p. 171-181, στην ιστοσελίδα: ResearchGate, διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/332051123_A_ten_years'_war_aspects_of_the_greek_historiography_on_the_first_world_war, ημερομηνία προσπέλασης 22/6/2022

ευκαιρία να εξασφαλίσει η Ελλάδα τα εθνικά της δίκαια. Η εμπλοκή της χώρας, όμως, σε αυτόν τον πόλεμο δεν ήταν εύκολη και επρόκειτο να προκαλέσει πολλές εσωτερικές αναταραχές⁶.

Οι ιδεολογικές προτιμήσεις των δύο κυρίαρχων μορφών της ελληνικής πολιτικής, δηλαδή του πρωθυπουργού της χώρας Ελευθέριου Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου, επηρέασαν τις προβλέψεις του καθενός για την έκβαση του πολέμου, καθορίζοντας με αυτό τον τρόπο και την στάση τους απέναντι στην εμπλοκή ή μη της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος πίστευε πως οι Κεντρικές Δυνάμεις, της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας, υπερείχαν σε στρατιωτική δύναμη για αυτό τάσσονταν υπέρ της ουδετερότητας της Ελλάδας στον πόλεμο, μη μπορώντας να παραβλέψει και την ευάλωτη θέση που είχε η Ελλάδα απέναντι στη βρετανική ναυτική δύναμη. Αντιθέτως, ο Ελευθέριος Βενιζέλος προέβλεπε στη νίκη των Δυνάμεων της Αντάντ και για αυτό το λόγο ανυπομονούσε να συμμετάσχει η Ελλάδα στον πόλεμο με την πλευρά των νικητών, κρίνοντας πως έτσι θα κατάφερνε να εκπληρώσει και τις υπόλοιπες εδαφικές προσδοκίες που επιθυμούσε για τη χώρα του⁷.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Μεγάλη Ιδέα, η οποία αποτελούσε τη μοναδική κυρίαρχη ιδεολογία που διακατείχε και ένωνε τον ελληνισμό, κατέληξε να γίνει η αιτία για την διάσπαση της κοινωνίας προκαλώντας τον Εθνικό Διχασμό της χώρας. Ο ελληνικός λαός διασπάστηκε σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Σε αυτούς που υποστήριζαν τον Βενιζέλο, έναν πολιτικό που επιδίωκε στην πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας ακολουθώντας μια επιθετική πολιτική και σε αυτούς που τάσσονταν με την πλευρά του βασιλιά Κωνσταντίνου που πρέσβευε στη διατήρηση μιας χώρας μικρής αλλά τουλάχιστον έντιμης⁸. Οι αντιτιθέμενες αυτές στάσεις ήδη από τις αρχές του 1915 απέκτησαν έναν συγκρουσιακό χαρακτήρα πιο έντονο. Όλες οι χώρες των Βαλκανίων, η μία μετά την άλλη επέλεξαν το στρατόπεδο στο οποίο θα τάσσονταν. Αντίθετα, η Αθήνα παρέμενε ουδέτερη καθώς αδυνατούσε να αποφασίσει τι στάση θα λάβει⁹.

⁶ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα (1892-1922), τ. 24, σ. 130-145

⁷ Thanos Veremis & Helen Gardikas-Katsiadakis, «Protagonist in Politics, 1912-20», στο: *Eleftherios Venizelos, The Trials of Statesmanship* (Ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh 2006, σ. 115-133

⁸ Richard Clogg, *ό. π.*, σ. 67-122

⁹ Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού», στα: *Πρακτικά Συμποσίου στο Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος"* «Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά», Θεσσαλονίκη 2016, σ. 39-47, στην ιστοσελίδα: ΙΚΕΕ/Αριστοτέλειο

Στα χρόνια που ακολούθησαν ο Βενιζέλος κλήθηκε να δώσει διπλωματικές, αλλά και εσωτερικές πολιτικές μάχες προκειμένου να καταφέρει η Ελλάδα να συστρατευθεί με την μεριά των νικητών σε αυτόν τον πόλεμο. Ο εθνικός διχασμός της χώρας κορυφώθηκε με τον σχηματισμό δύο κυβερνήσεων, διαρπάζοντας ουσιαστικά την χώρα σε δύο μέρη. Από την μία ήταν το «κράτος των Αθηνών» με τις βασιλικές κυβερνήσεις που υποστήριζαν την πολιτική της ουδετερότητας και διατηρούσαν ευμενέστερη στάση προς τη Γερμανία και από την άλλη το «κράτος της Θεσσαλονίκης» με την κυβέρνηση του Βενιζέλου που υποστήριζε τις δυνάμεις της Αντάντ. Η σύσταση της προσωρινής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στη στρατιωτική βοήθεια που τους παρείχε το αγγλο-γαλλικό εκστρατευτικό σώμα και στην οικονομική υποστήριξη που έλαβαν από τις συμμαχικές δυνάμεις. Μετά από μια σειρά εσωτερικών αναταράξεων και υπό την πίεση των Δυνάμεων της Αντάντ, ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατόρθωσε να οργανώσει τον ελληνικό στρατό και να συμμετάσχει στις πολεμικές επιχειρήσεις στο πλευρό των συμμάχων. Τον Νοέμβριο του 1916 η κυβέρνηση του Βενιζέλου από την Θεσσαλονίκη οργανώνει τον στρατό και κηρύσσει τον πόλεμο στις Κεντρικές αυτοκρατορίες και στους Συμμάχους τους. Στην Αθήνα ξεσπούν τα «Νοεμβριανά» με τις Συμμαχικές δυνάμεις να επιτίθενται στα ελληνικά στρατεύματα που παρέμεναν πιστά στον βασιλιά, να καταλαμβάνουν τον Πειραιά, να βομβαρδίζουν την πρωτεύουσα και να προβαίνουν σε αποκλεισμό της Αθήνας και γενικότερα των περιοχών που ήταν υπό τον έλεγχο του «κράτους των Αθηνών». Στις 30 Μαΐου 1917 ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγκάζεται να παραιτηθεί από τον θρόνο του και βασιλιάς της Ελλάδας στέφεται ο γιός του Αλέξανδρος. Μετά από αυτά τα γεγονότα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος μεταβαίνει στην Αθήνα στις 14 Ιουνίου 1917 και διαλέγει να μην προκηρύξει νέες εκλογές λόγω της εμπόλεμης κατάστασης, αλλά να συγκαλέσει τη Βουλή του Μαΐου του 1915, την λεγόμενη «Βουλή των Λαζάρων» όπως ονομάστηκε ειρωνικά. Από το ενιαίο πια ελληνικό κράτος η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου κηρύσσει γενική επιστράτευση και στις 15 Ιουνίου του 1917 η χώρα μπαίνει επίσημα στον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας και της Βουλγαρίας συμμετέχοντας στις τελευταίες στρατιωτικές επιχειρήσεις του μακεδονικού μετώπου¹⁰.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, διαθέσιμο στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/312455/?ln=el>, ημερομηνία προσπέλασης 22/6/2022

¹⁰ Γεώργιος Κουκουράκης - Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην ελληνική και διεθνή πολιτική σκηνή, 1910-1923», στο: *Στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και Εξωτερική*

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έληξε με την υπογραφή της συνθήκης του Μούνδρου ανάμεσα στις Δυνάμεις της Αντάντ και στην Οθωμανική αυτοκρατορία (17/30 Οκτωβρίου 1918). Η Ελλάδα αντιπροσωπευόμενη από τον Ελευθέριο Βενιζέλο συμμετείχε στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων διεκδικώντας την ανταμοιβή που της αναλογούσε, καθώς μπορεί να άργησε να μπει στον πόλεμο, όμως η αφοσίωσή της στους σκοπούς της Αντάντ παρέμεινε σταθερή και προέβη σε μεγάλες θυσίες προκειμένου να καταφέρει να ξεπεράσει την βασιλική αντίσταση απέναντι στην είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των Μεγάλων Δυνάμεων, δικαιώνοντας και την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου¹¹.

Το επίσημο υπόμνημα που κατέθεσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης πρόβαλε τα ελληνικά αιτήματα βασιζόμενος στην τρέχουσα εθνολογική πραγματικότητα που επικρατούσε στη νότια Βαλκανική, στη δυτική Μικρά Ασία και στο Αιγαίο. Η ανάγκη για προστασία των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι οποίοι απειλούνταν σε σφαγή από τους Τούρκους, καθώς και η ανάγκη περιορισμού των επεκτατικών διαθέσεων των Ιταλών ώθησε το Συμβούλιο της Συνδιασκέψεως στις 6 Μαΐου του 1919 να προβεί στην έκδοση εντολής στον Ελευθέριο Βενιζέλο να αποστείλει τον ελληνικό στρατό στη Σμύρνη για να διασφαλίσει την τάξη και να προστατεύσει τον χριστιανικό πληθυσμό που κατοικούσε σε αυτές τις περιοχές¹².

Στις 2 Μαΐου του 1919 ο ελληνικός στρατός και συγκεκριμένα η 1^η Ελληνική Μεραρχία με επικεφαλής το συνταγματάρχη Νικόλαο Ζαφειρίου αποβιβάζεται στο λιμάνι της Σμύρνης. Ο Χριστιανικός κόσμος τους υποδέχθηκε με λαμπρότητα και μεγάλες τιμές. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας είχε γίνει πραγματικότητα. Η Μικρασιατική εκστρατεία ήταν μια περιπέτεια που ξεκίνησε με την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και έμελλε να κρατήσει τριάνμισι χρόνια, σφραγίζοντας τη νεότερη ελληνική ιστορία με τον πιο τραγικό τρόπο¹³.

Μέσα από διάγγελμά του ο Ελευθέριος Βενιζέλος και απευθυνόμενος στο λαό της Σμύρνης προσπάθησε να επισημάνει πως ο ρόλος του ελληνικού στρατού ήταν για να διασφαλίσει την τήρηση της τάξης, ενώ οποιαδήποτε εκδήλωση αισθημάτων χαράς,

πολιτική, Οικονομία, Εκπαίδευση, Πολιτισμός (Επιμ. Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη), Αθήνα 2010, σ. 35-56

¹¹ Thanos Veremis & Helen Gardikas-Katsiadakis, *ό. π.*, σ. 115-133

¹² Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 2005, τ. 1, σ. 140-157

¹³ 1919-1922 Η Δεκαετής Εξόρμηση της Ελλάδας, *Στην Σμύρνη την Ελληνική*, επ.10 (2018)

τα οποία είναι απολύτως κατανοητά, δεν θα έπρεπε να οδηγήσουν σε εμφάνιση εχθρικών συμπεριφορών απέναντι στους υπόλοιπους πληθυσμούς της περιοχής. Ο Βενιζέλος υπογράμμισε πως δεν επρόκειτο για κατάλυση κάποιου ζυγού, αλλά ότι θα φροντίσουν για την διασφάλιση της ισότητας, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας όλων των ανθρώπων ανεξαρτήτου θρησκευάτος και φυλής, εκπληρώνοντας έτσι και τα εθνικά συμφέροντα της χώρας¹⁴.

1.2. Η Μικρασιατική Εκστρατεία

1.2.1. Ο Ελληνικός στρατός στη Σμύρνη

Μετά τη Συνδιάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι τα ελληνικά στρατεύματα έλαβαν την έγκριση του Ανώτατου Συμβουλίου, δηλαδή της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ιταλίας και των ΗΠΑ να μεταβούν στη Μικρά Ασία για να προστατέψουν τον χριστιανικό πληθυσμό (Αρμένιους και Έλληνες) από ακραίες πράξεις εξόντωσής τους που υποκινούνταν από τα τουρκικά εθνικιστικά κινήματα καθώς και από ληστρικά σώματα. Ένας ακόμα λόγος για την αποστολή των ελληνικών στρατευμάτων ήταν και ο περιορισμός των Ιταλικών δυνάμεων από το να προβούν σε κατάληψη της περιοχής αυτής.

Η ελληνική Μικρασιατική Εκστρατεία ουσιαστικά ξεκίνησε για να εφαρμόσει τους όρους ανακωχής του Μούδρου στη Δυτική Μικρά Ασία, μια συμφωνία που είχε υπογραφεί ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στους νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δηλαδή στους συμμάχους της Ελλάδας. Μιας συμφωνίας όμως που ούτε οι συμμαχικές δυνάμεις ήθελαν να εφαρμόσουν χρησιμοποιώντας τα δικά τους στρατεύματα, ούτε όμως και οι Τούρκοι εθνικιστές ήθελαν να συμμορφωθούν με τους όρους της.

Σταδιακά τα ελληνικά στρατεύματα ενισχύθηκαν και μέχρι το τέλος Μαΐου έλεγχαν τις περιοχές μέχρι τη γραμμή Κερεμκιοί που τοποθετείται βόρεια των Κυδωνιών (Αϊβαλί). Η νότια περιοχή του Μαίανδρου ποταμού ήταν υπό την κατοχή των Ιταλών, οι οποίοι φρόντιζαν να εξοπλίζουν τους Τούρκους, με τους οποίους συνεργάζονταν, προκειμένου να επιτίθενται ενάντια στα ελληνικά στρατεύματα. Επίσης, φαινόταν πως οι συμμαχικές δυνάμεις όχι μόνο δεν επιτηρούσαν την τάξη και την ασφάλεια στις περιοχές που συνέχιζαν να είναι υπό την ευθύνη του Σουλτάνου, σε

¹⁴ Ιωάννης Δρακόπουλος, *Ο Ελληνικός στρατός εις την Σμύρνην (Μάϊος 1919 - Μάϊος 1920)*, Αθήνα 1957, σ. 325

τμήμα της Αυτοκρατορίας, αλλά εμπόδιζαν και τις ελληνικές δυνάμεις να το πράξουν, οι οποίες παρέμεναν καθηλωμένες στην αποκληθείσα «Γραμμή Μιλν».

Ένα χρόνο περίπου μετά την απόβασή στη Σμύρνη οι ελληνικές δυνάμεις παραμένουν καθηλωμένες, ενώ στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διεξάγονται σημαντικές αλλαγές. Ο Μουσταφά Κεμάλ ο οποίος είχε σταλθεί στις αρχές του Μαΐου του 1919 από τον σουλτάνο να φροντίσει για την ασφάλεια και να επιβάλλει την τάξη στη ΒΑ Τουρκία, αυτός προέβη στην εγκατάστασή του στην Άγκυρα και στη σύγκλιση δικής του κυβέρνησης προσαρτώντας σε αυτήν πολλούς Τούρκους διοικητές, στρατιωτικούς, πασάδες, πολιτικούς κυβερνήτες, αγάδες, μπέηδες, βελήδες και άλλους. Σύντομα ο Κεμάλ κατάφερε με τη βία να ελέγχει μεγάλο τμήμα του εσωτερικού της Τουρκίας επιτιθέμενος στα στρατεύματα του Σουλτάνου. Για την επίτευξη αυτού του έργου του δεν δίστασε να πάρει πολεμικό υλικό από αποθήκες οι οποίες φυλάσσονταν από τα συμμαχικά τμήματα, να αναγκάσει τον πληθυσμό σε βίαιη στρατολόγηση στο Κίνημα και να προβεί σε επίταξη και δέσμευση περιουσιών καταδικάζοντας και εκτελώντας όποιον αρνούταν να προσφέρει στο Κίνημα. Ανεπηρέαστος δεν έμεινε και ο χριστιανικός πληθυσμός οποίος έγινε έρμαιο της τουρκικής βιαιότητας. Πολλά χωρά στις περιοχές Νίκαιας, Λεύκες, Νικομήδειας και άλλου καταστράφηκαν ολοκληρωτικά, ενώ οι κάτοικοί τους εξολοθρεύθηκαν¹⁵.

Παρά τους ενδοιασμούς τους οι Συμμαχικές δυνάμεις, βλέποντας το Κίνημα του Κεμάλ να επεκτείνεται, αποδέχτηκαν την πρόταση του Ελευθέριου Βενιζέλου να επιτραπεί στα ελληνικά στρατεύματα της περιοχής να πλήξουν τις τουρκικές δυνάμεις χωρίς κάποια επιπλέον δική τους συμμαχική ενίσχυση. Πράγματι στις 9 Ιουνίου 1920 ξεκινά η στρατιωτική εξόρμηση του ελληνικού στρατού που αδιάκοπα για 35 μέρες έδινε συνεχείς μάχες φέροντας για την Ελλάδα θεαματικά αποτελέσματα. Οι ελληνικές δυνάμεις κατόρθωσαν να προκαλέσουν σοβαρά πλήγματα κατά του Κεμαλικού Κινήματος και κατόρθωσαν να καταλάβουν την Προύσα και λίγο πιο μετά το Ουσάκ μέχρις ότου αναγκάζονται πάλι να καθηλωθούν από τις Μεγάλες Δυνάμεις στα πλαίσια των ειρηνικών διαπραγματεύσεων¹⁶.

Οι όροι των ειρηνευτικών διακανονισμών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπογράφονται στη Συνθήκη των Σεβρών τον Αύγουστο του 1920. Ο Ελευθέριος

¹⁵ Δημήτριος Καντερές, «Μικρά Ασία 1921. Τα λάθη που οδήγησαν στην καταστροφή», στο: *Πόλεμος & Ιστορία*, τχ. 161 (2012), σ. 14-29

¹⁶ Φοίβος Ν. Γρηγοριάδης, *Διχασμός-Μικρά Ασία (Ιστορία μιας εικοσαετίας) 1909-1930*, Αθήνα 1971, τ. 1, σ. 321-366

Βενιζέλος χάρη στις διπλωματικές του ενέργειες καταφέρνει να εκπληρώσει το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα, η συνθήκη προέβλεπε η Ελλάδα να διατηρήσει για πέντε ακόμα χρόνια τη διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης, όμως με τους Τούρκους να διαθέτουν την επικυριαρχία. Ύστερα μετά το πέρας αυτού του χρονικού διαστήματος η Κοινωνία των Εθνών θα μπορούσε να διεξάγει δημοψήφισμα όπου ο πληθυσμός θα αποφάσιζε αν επιθυμεί την οριστική προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα, εφόσον η τοπική Βουλή το ζητούσε¹⁷. Ακόμα, παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα η Δυτική και το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Θράκης, μέχρι τη γραμμή της Τσατάλτζας, ενώ η Κωνσταντινούπολη και η περιοχή των Στενών στα Δαρδανέλια θα ήταν υπό διεθνή έλεγχο. Τέλος, επικυρώθηκε η κυριαρχία της Ελλάδας σε όλα τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου που κατείχε από το 1913, ενώ της παραχωρήθηκαν η Ίμβρος, η Τένεδος και τα Δωδεκάνησα με εξαίρεση τη Ρόδο που συνέχισε να βρίσκεται υπό την κατοχή της Ιταλίας. Η Ελλάδα για πρώτη φορά, χάρη στις διπλωματικές ενέργειες του Βενιζέλου και εκμεταλλευόμενη τις ευνοϊκές για την ίδια διεθνείς συγκυρίες είχε κατορθώσει να πλησιάσει τόσο κοντά στην ολοκλήρωση του εθνικού οράματος που διακατείχε τον ελλαδικό κόσμο, στην εκπλήρωση της Μεγάλης Ιδέας δημιουργώντας την Ελλάδα «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών»¹⁸.

1.2.2. Η εκλογική ήττα του Ελευθέριου Βενιζέλου

Μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών ο Ελευθέριος Βενιζέλος ετοιμαζόταν να επιστρέψει θριαμβευτικά στην Ελλάδα και να επικεντρωθεί πλέον στην επίλυση διαφόρων εσωτερικών θεμάτων. Τα γεγονότα όμως που ακολούθησαν επρόκειτο να αλλάξουν ριζικά το πολιτικό γίγνεσθαι της εποχής εκείνης.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά την αναχώρησή του από το Παρίσι στις 30 Ιουλίου 1920, δύο μέρες μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, δέχεται απόπειρα δολοφονίας στο σιδηροδρομικό σταθμό της Lyon, στο Παρίσι. Ο τραυματισμός του Έλληνα πρωθυπουργού ήταν ελαφρύς, όμως, η απόπειρα αυτή εναντίον του ξεκίνησε ένα κύμα αντεκδίκησης στην Αθήνα από τους βενιζελικούς προς τους αντιπάλους τους¹⁹. Θύμα αυτού του κινήματος αντεκδίκησης υπήρξε και ο Ίων Δραγούμης, ένα από τα επιφανέστερα μέλη της αντιβενιζελικής παράταξης. Η δολοφονία του συντάραξε τον Βενιζέλο ο οποίος λόγο της μακράς απουσίας του στο

¹⁷ Richard Clogg, *ό. π.*, σ. 67-122

¹⁸ Γεώργιος Κουκουράκης - Παναγιώτης Σαβοριανάκης, *ό. π.*, σ. 35-56

¹⁹ Thanos Veremis & Helen Gardikas-Katsiadakis, *ό. π.*, σ. 115-133

εξωτερικό είχε άγνοια για όσα συνέβαιναν στο εσωτερικό της χώρας του, με τον εθνικό διχασμό να έχει ενισχυθεί από την βενιζελική τρομοκρατία²⁰.

Οι αντιβενιζελικοί δεν μοιράζονταν το ίδιο όραμα με τους βενιζελικούς, δηλαδή το όραμα της «Ελλάδας των δύο ηπείρων και τον πέντε θαλασσών», αντιθέτως υποστήριζαν την άποψη για την «μακράν αλλ' έντιμον Ελλάδα», εξιδανικεύοντας το παρελθόν και νοσταλγώντας την Παλαιά Ελλάδα. Από το Μάρτιο του 1920 τα μικρότερα αντιβενιζελικά κόμματα, καθώς και οι Εθνικόφρονες άρχισαν να ενεργοποιούνται συγκροτώντας ένα 16μελές «Συμβούλιο της Συνεργαζόμενης Αντιπολιτεύσεως». Το Μάιο αφού ορίστηκε ένα κοινό υπόδειγμα καταστατικού προέβην και στην οργάνωση «Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων» και με αυτό τον τρόπο οι παλιοί Επίστρατοι ανασυγκροτήθηκαν στο νέο αυτό σχήμα. Μετά την απόπειρα του Βενιζέλου, όμως, το κύμα της βενιζελικής τρομοκρατίας επρόκειτο να ανακόψει τη δράση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων.

Με την έναρξη του προεκλογικού αγώνα οι αντιβενιζελικοί υποστήριζαν πως δεν ήταν ένας αγώνας εναντίον μιας άλλης παράταξης, αλλά ο αγώνας του λαού εναντίον των τυράννων, δηλαδή των Φιλελευθέρων²¹. Ο κύριος στόχος τους ήταν να κερδίσουν στον εκλογικό αγώνα προκειμένου να κυβερνήσουν ανεξάρτητοι χωρίς καμία παρέμβαση από τις εξωτερικές συμμαχικές δυνάμεις που αποτέλεσαν την αιτία για την έξωση του βασιλιά Κωνσταντίνου τον Μάϊο του 1917. Ωστόσο, δεν μπορούσαν να παραβλέψουν το γεγονός πως αν ήθελαν να κυβερνήσουν στο εσωτερικό, χωρίς να τους παρεμποδίζει κανείς, θα έπρεπε να μην έρθουν σε σύγκρουση με τις μεγάλες δυνάμεις, και πιο συγκεκριμένα με τη Μεγάλη Βρετανία που κυριαρχούσε στη Μεσόγειο. Υπό το πρίσμα, λοιπόν, αυτής της στρατηγικής κατανοούσαν τη θέση της Ελλάδας και την πολιτική που θα έπρεπε να ακολουθήσει στη Μικρά Ασία, κρίνοντας ταυτόχρονα λανθασμένα πως η Μεγάλη Βρετανία ήταν σε θέση να ρυθμίσει κατά το δοκούν τα γεγονότα που εξελίσσονταν στην Εγγύς Ανατολή. Ο Γούναρης, όπως και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αλλά και οι Βρετανοί φάνηκε πως δεν υπολόγιζαν το εθνικιστικό κίνημα του Κεμάλ ως απειλή. Η πολιτική που κλήθηκε να υποστηρίξει η αντιβενιζελική παράταξη επιβλήθηκε αυστηρώς από τον Γούναρη, ενώ τα ηγετικά στελέχη με τη σειρά τους έστειλαν σχετικό υπόμνημα στις πρεσβείες των δυνάμεων της Αντάντ, στην Αθήνα, ενημερώνοντάς τους ότι υποστηρίζουν την εξωτερική

²⁰ 1919-1922 Η Δεκαετής Εξόρμηση της Ελλάδας, *Στην Σύμψη την Ελληνική*, επ.10 (2018)

²¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6 (2003), σ. 9-30

πολιτική που ακολουθεί η υπάρχουσα κυβέρνηση και πως όσα τους διαχωρίζουν με την αντίπαλη παράταξη επικεντρώνονται μόνο σε εσωτερικά πολιτικά ζητήματα²².

Ο θάνατος του βασιλιά Αλεξάνδρου στις 12 Οκτωβρίου του 1920 επρόκειτο να μετατρέψουν τις εκλογές σε ένα άτυπο δημοψήφισμα σχετικά με την επάνοδο ή μη του Κωνσταντίνου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, από τη δική του μεριά, κάνοντας έκκληση σε όλες τις κοινωνικές τάξεις προσπάθησε να υπερβεί τον Εθνικό Διχασμό που διακατείχε τον λαό και να επικεντρωθεί στα εθνικά θέματα της χώρας του, όπως και στις άλλες προεκλογικές του καμπάνιες, αναφερόμενος και στο ζήτημα της βασιλείας. Επίσης, προσπάθησε να τονίσει στον ελληνικό λαό πως όλες οι θυσίες που έχουν καταβάλει όλα αυτά τα χρόνια δεν ήταν μάταιες και απόδειξη για αυτό ήταν η Συνθήκη των Σεβρών χάρη στην οποία εκπληρωνόταν το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, ενός ανεκπλήρωτου ονείρου που επιτέλους γινόταν πραγματικότητα. Παρέλειπε όμως να αναφέρει στην προεκλογική του εκστρατεία πως η παραμονή του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία είναι ακόμα μία αποστολή στην οποία δεν έχει δοθεί οριστική λύση²³.

Στις εκλογές, το κόμμα των Φιλελευθέρων έχασε καθώς λόγω του εκλογικού νόμου που ίσχυε μπορεί να είχαν πάνω από το 40% των ψήφων, κατέληξαν όμως να κερδίσουν μόνο το 32% των εδρών. Η ήττα των Φιλελευθέρων ήταν κάτι μη αναμενόμενο όμως μπορεί να εξηγηθεί από την κούραση και την δυσαρέσκεια που διακατείχε τον ελληνικό λαό ο οποίος για οκτώ ολόκληρα χρόνια βρισκόταν σε κατάσταση πολέμου και της οικονομικής και κοινωνικής επιβάρυνσης που επέφερε αυτή η κατάσταση. Επιπλέον, σε όλο αυτό το διάστημα της δεύτερης διακυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου, από το 1917 έως το 1920, οι βενιζελικοί προκειμένου να διατηρούν σταθερή τη κυριαρχία τους στην εργατική τάξη επέβαλαν επιπλέον φόρους, γεγονός που σε συνδυασμό με την αύξηση του εργατικού δυναμικού λόγω της άφιξης των προσφύγων, την άνοδο του πληθωρισμού, της έλλειψη στέγης για πολλά άτομα τα οποία βρίσκονταν κυρίως στην πρωτεύουσα και τη μεγάλη εργατική ανεργία που υπήρχε έκαναν την εργατική τάξη να δυσανασχετεί ακόμα περισσότερο. Επίσης, η συνεχής καταπίεση που επιδείκνυαν οι βενιζελικοί, με αποκορύφωμα τη δολοφονία του πολιτικού Ίωνα Δραγούμη μέλους της αντιβενιζελικής παράταξης, και της δράσης που

²² Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός. Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού 1915-1922*, Αθήνα 2019, σ. 137-152

²³ Thanos Veremis & Helen Gardikas-Katsiadakis, *ό. π.*, σ. 115-131

εκδήλωναν τα κατώτατα στελέχη της στην επαρχία εξηγούν τους λόγους που τελικά το κόμμα των Φιλελευθέρων έχασε στην εκλογική αναμέτρηση²⁴.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος μετά την εκλογική του ήττα διάλεξε να φύγει από την Ελλάδα, ενώ συνέχισε να παρακολουθεί τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας του. Η κυβέρνηση του Δημητρίου Ράλλη διεξήγαγε δημοψήφισμα το Δεκέμβριο του 1920 για την επάνοδο του Κωνσταντίνου στο θρόνο. Παρά τις προειδοποιήσεις των Συμμάχων προς την κυβέρνηση της Αθήνας πως μια πιθανή επιστροφή του γερμανόφωνου βασιλιά θα τους έβρισκε αντίθετους, ωθώντας τους να αποδεσμευθούν από τις υποχρεώσεις που φέρουν απέναντι στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα τους προειδοποιούσαν πως θα διακόψουν την οικονομική βοήθεια που τους παρείχαν, αυτοί φαίνεται να μην τα λαμβάνουν σοβαρά υπόψιν. Εν τέλη, στις 6/19 Δεκεμβρίου του 1920 ο Κωνσταντίνος επιστρέφει στο θρόνο και πλέον οι Γάλλοι μαζί με τους Ιταλούς χωρίς κανέναν ενδοιασμό πια δηλώνουν την αποδέσμευσή τους από τους όρους της συνθήκης των Σεβρών και αρχίζουν να προσεγγίζουν την κεμαλική Τουρκία²⁵.

1.3. Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου

Το ζήτημα της μικρασιατικής εκστρατείας επρόκειτο να διαδραματίσει καθοριστικό παράγοντα επισκιάζοντας την αντιβενιζελική διακυβέρνηση. Οι Σύμμαχοι μετά την διεξαγωγή του δημοψηφίσματος στις 5 Δεκεμβρίου του 1920 και την θριαμβευτική επάνοδο του Κωνσταντίνου άρχισαν να αποσύρουν τη διπλωματική και την οικονομική τους στήριξη έναντι της Ελλάδας.

Στο θέμα της μικρασιατικής εκστρατείας ενώ προεκλογικά ο Γούναρης υποστήριζε την αλλαγή της στρατιωτικής πολιτικής της Ελλάδας στη Μικρά Ασία εν τέληπίσπευσε να διαβεβαιώσει τις συμμαχικές δυνάμεις ότι θα διατηρήσει την ελληνική της παρουσία, εκπληρώνοντας τον στόχο που είχε ήδη τεθεί. Η αντιβενιζελική κυβέρνηση γνώριζε πως η απομάκρυνση του ελληνικού στρατού από το μέτωπο της Μικράς Ασίας δεν ήταν καθόλου μία εύκολη επιχείρηση, καθώς μία τέτοια κίνηση μπορεί να προκαλούσε μεγάλες απώλειες στα ελληνικά στρατεύματα και θα αντιτίθεται στα συμφέροντα του ελληνισμού²⁶.

²⁴ Θανάσης Μποχότης, «Εσωτερική πολιτική», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922 Οι απαρχές*, Αθήνα (χ. χ.), τ. Α2, σ. 37-105

²⁵ Κ. Παπαρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 164-171

²⁶ Άρης Πορτοσάλτε, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Βλάσης Αγτζίδης, Φαίδων Παπαθεοδώρου & Μιχάλης Πρωτοπαπαδάκης, «Οδεύοντας προς την Μικρασιατική Καταστροφή», στην ιστοσελίδα: ΣΚΑΪ 100.3FM, Γνωρίζοντας την Ιστορία μας - Μικρασιατική Καταστροφή, 7.5.2019, διαθέσιμο στο: <https://podcast.skai.gr/series/gnorizontas-tin-istoria-mas-mikrasiatiki-katastrofi/>, ημερομηνία προσπέλασης 20.4.2022

Ο Δ. Γούναρης προσδοκώντας να εξασφαλίσει την υποστήριξη της Βρετανίας, σχετικά με την επάνοδο του Κωνσταντίνου και τη νέα κυβέρνηση, επέμενε στη συνέχιση της μικρασιατικής εκστρατείας. Αναφορικά με τις συμμαχικές δυνάμεις μετά τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας οι Γάλλοι άρχισαν να ασκούν σφοδρή κριτική μη μπορώντας να ξεχάσουν την φιλογερμανική πολιτική που είχαν ακολουθήσει ο Γούναρης με τον Κωνσταντίνο, ενώ οι Βρετανοί καθόρισαν την πολιτική τους βασιζόμενοι στις δεσμεύσεις της Ελλάδας να τηρήσει τους όρους της Συνθήκης των Σεβρών. Αυτό έγινε αντιληπτό και στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου τον Ιανουάριο του 1921 μετά από αίτημα των Γάλλων που αφορούσε την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών. Στα πλαίσια αυτών των συζητήσεων ο Γούναρης κατάλαβε πως δεν υπήρχε καμία πιθανότητα η χώρα να διατηρήσει την Ανατολική Θράκη αποδεσμευόμενη από τη Μικρά Ασία, καθώς η διατήρηση της ζώνης της Σμύρνης εξασφάλιζε και την διατήρηση της Ανατολικής Θράκης. Η αντιβενιζελική κυβέρνηση όμως δεν αρκέστηκε απλά στη συνέχιση της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου αλλά προέβην στην κλιμάκωση της μικρασιατικής εκστρατείας²⁷.

Στις αρχές του Ιουνίου η Στρατιά της Μικράς Ασίας ενισχύθηκε με 200.000 περίπου άντρες. Μεγάλο μέρος όμως αυτής της δύναμης ήταν αρμόδια για την εξασφάλιση της τάξης στις περιοχές που είχαν καταληφθεί. Από τις 25 Ιουνίου τα ελληνικά στρατεύματα ξεκινούν να προελαύνουν και να συγκρούονται με τις αμυντικές δυνάμεις των Τούρκων. Τα ελληνικά στρατεύματα εξαπολύουν σφοδρότατες επιθέσεις και παρά τις αμυντικές προσπάθειες που καταβάλουν οι τουρκικές δυνάμεις καταφέρνουν να τους εκπορθήσουν και να καταλάβουν το Αφιόν Καραχισάρ στις 30 Ιουνίου και στις 4 Ιουλίου την Κιουτάχεια. Οι πολεμικές επιχειρήσεις συνεχίστηκαν με την ελληνική Στρατιά να αντιμετωπίζει με αξιοθαύμαστο ηρωισμό και με μεγάλες θυσίες τους αντιπάλους τους, επιτυγχάνοντας σημαντικές νίκες και αναγκάζοντάς τους να υποχωρήσουν προς το εσωτερικό της χώρας²⁸.

Την ίδια περίοδο και πιο συγκεκριμένα από το Μάρτιο του 1921 έντονη διπλωματική δραστηριότητα παρουσιάζει η κεμαλική κυβέρνηση. Εκτυλίσσονται μυστικές συναντήσεις με τους Γάλλους και τους Ιταλούς, αλλά και άμεσες επαφές με τους Σοβιετικούς. Οι Τούρκοι σε μια προσπάθεια να τερματίσουν τη γαλλική κατοχή της Κιλικίας υπέγραψαν τον Οκτώβριο του 1921 με τους Γάλλους το σύμφωνο

²⁷ Σωτήρης Ριζάς, *ό. π.*, σ. 137-152

²⁸ Δημήτριος Κανταρέζ, *ό. π.*, σ. 14-29

Φρακλέν Μπουγιόν. Στα πλαίσια αυτής της συμφωνίας η Τουρκία από τη μεριά της δεσμευόταν να παραχωρήσει σημαντικές οικονομικές απολαβές στη Γαλλία σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία, ενώ οι Γάλλοι θα την εφοδίαζε με σημαντικό πολεμικό υλικό. Επιπλέον, η Τουρκία προσπάθησε να εξασφαλίσει τα σύνορά της με τον πιο επωφελή τρόπο για την ίδια, για αυτό το λόγο προχώρησε σε μια σειρά συμφωνιών με τη Σοβιετική Ένωση, ενώ ταυτόχρονα διασφάλισε από τα λιμάνια του Εύξεινου Πόντου τον ατέρμονο ανεφοδιασμό της σε πυρομαχικά²⁹.

Ο στρατηγός Δαγκλής, ηγέτης των Φιλελευθέρων, το καλοκαίρι του 1921 υποστήριξε την απόφαση της αντιβενιζελικής κυβέρνησης να συνεχίσει στον Σαγγάριο την εκστρατεία. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, όμως, δεν σταμάτησε να ενδιαφέρεται για όσα διαδραματιζόντουσαν στον ελλαδικό χώρο επεσήμανε πως ο ίδιος δεν θα συνέχιζε αυτήν την στρατιωτική εκστρατεία από την στιγμή που η χώρα έχει μείνει μόνη της χωρίς την αναγκαία υποστήριξη των συμμαχικών δυνάμεων. Η άποψη αυτή του Ελευθέριου Βενιζέλου ήταν από μία άποψη ορθή, όμως η απαγκίστρωση της Ελλάδας από την Μικρά Ασία δεν ήταν εφικτή. Αρχικά, τον Μάιο του 1919 η Ελλάδα είχε λάβει την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, από τότε όμως δεν είχαν λάβει τίποτα παραπάνω από απλή συμπαράσταση. Σε περίπτωση απομάκρυνσης των στρατευμάτων από την περιοχή της Μικράς Ασίας θα τους άφηνε εκτιθέμενους στην σκληρή κριτική των Φιλελευθέρων και το πιο πιθανό θα ήταν να υπάρξει μεγάλη εισροή Ελλήνων προσφύγων από τα μέρη της Μικράς Ασίας. Απώλειες όμως από διπλωματική άποψη θα είχαν και στην περιοχή της Ανατολικής Θράκης. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό πως η Ελλάδα είχε βρεθεί σε μια δεινή θέση και είχε αναλάβει μια επιχείρηση που ξεπερνούσε τις δυνατότητες της χώρας την προκειμένη χρονική περίοδο. Οι Σύμμαχοι από τη μεριά τους διατηρούσαν μια αρνητική στάση, όπως οι Γάλλοι, ή μια υποστηρικτική θέση υπέρ της παραμονής της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία. Οποιαδήποτε στάση όμως και αν κρατούσαν φαίνεται σαν οι συμμαχικές δυνάμεις να βρίσκονται σε μια φάση αναμονής περιμένοντας να δουν που θα κατέληγε αυτή η στρατιωτική αναμέτρηση στην Ανατολή για να αποφασίσουν³⁰. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος όλο αυτό το διάστημα συνέχιζε να εκφράζει τις απόψεις του και να προσεγγίζει τις συμμαχικές κυβερνήσεις για να αμβλύνει την στάση τους απέναντι στην Ελλάδα, ενώ παρέμενε σταθερός υποστηρικτής της δικής του μικρασιατικής πολιτικής προσπαθώντας να

²⁹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 164-171

³⁰ Σωτήρης Ριζάς, *ό. π.*, σ. 137-152

αποτρέπει όλους όσους υποστήριζαν τα σχέδια για ανεξάρτητη δράση της Ελλάδας στην Μικρά Ασία. Παρά την κριτική που ασκούσε στην κυβέρνηση, ο Ελευθέριος Βενιζέλος συνέχισε να υποστηρίζει την πολιτική του άποψη πως η Ελλάδα δεν πρέπει να προβεί σε κανενός είδους συμβιβασμό που θα θίγει τις αξιώσεις που της αναγνωρίστηκαν στην Συνθήκη των Σεβρών³¹.

Με την πάροδο του χρόνου η θέση της Ελλάδας γινόταν όλο και πιο δυσμενής με τις μεγάλες δυνάμεις να αδιαφορούν και να ενισχύουν το κεμαλικό κίνημα, εφοδιάζοντάς τους (κυρίως η Γαλλία και η Ιταλία) με πολεμικά εφόδια. Η Ελλάδα για να κατορθώσει να επιβληθεί στους αντιπάλους της αναγκάζεται να διεξάγει μεγάλες στρατιωτικές επιχειρήσεις και να κινηθεί ακόμα πιο βαθιά στο εσωτερικό της χώρας με κατεύθυνση την Άγκυρα³².

Η επιτυχής στρατιωτική νίκη από την ελληνική πλευρά στο μέτωπο του Εσκή Σεχίρ από τη μία μεριά, και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε η Στρατιά της Μικράς Ασίας να καταστρέψει τον όγκο του πολεμικού δυναμικού που διέθεταν οι Τούρκοι και οι δυσκολίες να έρθουν σε συμβιβαστική λύση με τον Κεμάλ από την άλλη, έφερε την ελληνική ηγεσία σε μεγάλο δίλημμα. Κατά τη διεξαγωγή ενός πολεμικού συμβουλίου στις 15 Ιουλίου στην Κιουτάχεια εκφράστηκαν και εκτιμήθηκαν πολλές απόψεις, ενώ παρών σε αυτό το συμβούλιο ήταν και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο πρωθυπουργός Δ. Γούναρης και ο υπουργός στρατιωτικών υποθέσεων Ν. Θεοτόκης. Στη διάρκεια αυτών των συζητήσεων, όμως, ο Κεμάλ κέρδισε τον χρόνο που χρειαζόταν για να ανασυγκροτήσει, να αναδιοργανώσει και να ενισχύσει τις στρατιωτικές του δυνάμεις. Τελικά η ελληνική πλευρά έλαβε την τολμηρή απόφαση να συνεχίσει η Στρατιά την προέλασή της προς την Άγκυρα συντρίβοντας την τουρκική άμυνα³³.

Η ελληνική Στρατιά κατέληξε να έρθει αντιμέτωπη με τη σθεναρή αντίσταση των τουρκικών στρατευμάτων στις παρυφές του υψίπεδου της Άγκυρας, ενώ οι αντίξοες φυσικές συνθήκες δυσκόλεψαν ακόμα περισσότερο την προέλασή τους κατά μήκος του Σαγγάριου ποταμού. Για είκοσι δύο μέρες και νύχτες οι δύο στρατοί μάχονταν αδιακόπως όμως οι ελληνικές δυνάμεις δεν κατάφεραν στο τέλος να πετύχουν μια ολοκληρωτική νίκη καθιστώντας την μάχη του Σαγγάριου μοιραία για την πορεία που θα είχε ο πόλεμος αυτός. Η έλλειψη βασικών υλικών προϋποθέσεων ανάγκασε τις ελληνικές δυνάμεις να καθηλωθούν στη στρατηγική γραμμή Εσκή Σεχίρ

³¹ Thanos Veremis & Helen Gardikas-Katsiadakis, *ό. π.*, σ. 134-192

³² Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 365-370

³³ Δημήτριος Κανταρές, *ό. π.*, σ. 14-29

– Αφιόν Καραχισάρ η οποία είχε έκταση 200 μίλια συνολικά. Η ελληνική πλευρά βρισκόταν μπροστά σε ένα αδιέξοδο καθώς ήταν αναγκασμένη να παγώσει τις επιχειρήσεις στο πολεμικό μέτωπο, εν αντιθέσει με το κεμαλικό κίνημα το οποίο είχε εξασφαλίσει πολεμικά εφόδια και είχε επιτύχει οικονομικές και διπλωματικές επαφές.

Η ελληνική κυβέρνηση μετά την αναστολή των πολεμικών επιχειρήσεων προσπάθησε να καταφύγει στην εύρεση μιας διπλωματικής λύσης³⁴. Τον Οκτώβριο του 1921 ο Έλληνας πρωθυπουργός, Δ. Γούναρης και ο υπουργός Εξωτερικών Γ. Μπαλτατζής ξεκίνησαν μια περιοδεία πρώτα στο Παρίσι και έπειτα στο Λονδίνο. Σκοπός αυτής της αποστολής τους ήταν να βρεθεί μία λύση ως προ το πολεμικό αδιέξοδο της Μικράς Ασίας, στο οποίο είχε βρεθεί η χώρα. Μέσα από αυτές τις συναντήσεις αποσκοπούσαν να εξασφαλίσουν ένα δάνειο το οποίο θα τους έδινε την δυνατότητα να συνεχίσουν να υποστηρίζουν την παραμονή των στρατευμάτων στο μέτωπο της Μικράς Ασίας, μέχρις ότου να βρεθεί μία διπλωματική λύση για τον μικρασιατικό πόλεμο. Επίσης, αποσκοπούσαν σε μία επιτάχυνση των διαδικασιών για την σύγκληση μίας νέας Συνδιασκέψεως με την οποία θα δινόταν μια οριστική λύση και θα επικρατούσε πια ειρήνη ανάμεσα στις δύο χώρες. Η συνάντηση της ελληνικής αντιπροσωπείας με το Γάλλο πρωθυπουργό δεν οδήγησε σε κάποια θετική απόληξη, όπως αντίστοιχα συνέβη και στη συνέχεια με τον Άγγλο υπουργό εξωτερικών. Ο Curzon πρότεινε στην ελληνική αντιπροσωπεία να παραχωρήσει στις συμμαχικές δυνάμεις την αρμοδιότητα να ορίσουν τους όρους της ειρήνης. Μια τέτοια παραχώρηση όμως θα αντιτίθεντο στα ελληνικά συμφέροντα και δεν θα ήταν εφικτό να αναστραφεί η δυσμενή κατάσταση στην οποία ήδη βρισκόταν. Επίσης, σύμφωνα με την αγγλική πρόταση η Ελλάδα θα πρέπει να ήταν προετοιμασμένη να κάνει ακόμη μεγαλύτερες υποχωρήσεις, όπως να χάσει ένα μεγάλο μέρος της Ανατολικής Θράκης με τα σύνορά της να τοποθετούνται πολλά χιλιόμετρα δυτικά από τις γραμμές της Τσατάλτζας, περιοχές που θα διεκδικούσαν οι Γάλλοι για να ακολουθήσουν κοινή τακτική με την Αγγλία. Η αγγλική κυβέρνηση έθετε ως προτεραιότητά της την διατήρηση της ενότητας της Αντάντ και όχι τόσο την προάσπιση των ελληνικών συμφερόντων, ακόμα και αν επωφελούνταν και η ίδια από αυτά³⁵.

Στη Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη των Καννών που ακολούθησε έγινε εμφανής η διαφωνία που υπήρχε μεταξύ των συμμαχικών δυνάμεων για το Ανατολικό ζήτημα,

³⁴ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 157-169

³⁵ Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2021, τ. 34 Α', σ. 186-200

με τις τοποθετήσεις της Γαλλίας και της Αγγλίας να είναι άκρως αντίθετες και αγεφύρωτες. Η εύρεση μιας συμβιβαστικής λύσης φαινόταν αδύνατη από τη στιγμή που οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν αντιτιθέμενες απόψεις, η Ελλάδα αδυνατούσε να ανταπεξέλθει στην πολιτική και στρατιωτική πίεση που δεχόταν και η εύρεση μιας διπλωματικής λύσης με την Άγκυρα ήταν αδύνατη.

Τον Μάρτιο του 1922 συγκλήθηκε νέα Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη στο Παρίσι, αλλά και πάλι το Μικρασιατικό ζήτημα παρέμεινε άλυτο. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία, πρότειναν μετά από μια σειρά επίπονων διαβουλεύσεων έναν ειρηνευτικό συμβιβασμό σύμφωνα με τον οποίο τα ελληνικά στρατεύματα θα αποχωρούσαν από τη Μικρά Ασία και οι Έλληνες της Μικράς Ασίας θα προστατεύονταν από μια ειδική επιτροπή που θα συντίθεται από την Κοινωνία των Εθνών. Ωστόσο οι Τούρκοι έσπευσαν να απορρίψουν αυτήν την πρόταση καθώς αντιλαμβάνονταν την ευνοϊκότερη θέση στην οποία βρίσκονταν, από στρατιωτικής απόψεων και για αυτό αποσκοπούσαν σε μια στρατιωτική αναμέτρηση.

Στις 26 Αυγούστου 1922 ο Μουσταφά Κεμάλ εξαπέλυσε κατά μήκος των ελληνικών θέσεων σφοδρή επίθεση. Οι ελληνικές δυνάμεις λόγω ατυχών συγκυριών και λανθασμένων στρατιωτικών ελιγμών ηττήθηκαν της μικρασιατικής αυτής εκστρατείας³⁶. Η αρχική διάσπαση του ελληνικού μετώπου οδήγησε πολύ σύντομα σε ολοκληρωτική κατάρρευση του ελληνικού μετώπου και σε άτακτη υποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων προς τα παράλια, γεμίζοντας με ανησυχία τους κατοίκους της Σμύρνης, ενώ χιλιάδες πρόσφυγες έφταναν καθημερινά στην πόλη. Ήδη από τις 19 Αυγούστου του 1922 οι υπάλληλοι της αρμοστείας είχαν λάβει εντολή από τον Αριστείδη Στεργιάδη, ύπατο αρμοστή της Σμύρνης να συγκεντρωθούν στην πόλη της Σμύρνης, ενώ πολεμικά πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται στο λιμάνι για την παροχή προστασίας στα άτομα των ξένων παροικιών. Ο πληθυσμός άρχισε να πανικοβάλλεται βλέποντας πως ο ελληνικός στρατός κατέφευγε στη χερσόνησο της Ερυθραίας για να εγκαταλείψει τη Μικρά Ασία³⁷.

Η παρουσία των Ελλήνων στην αιολική και ιωνική γη μετά από τρεις χιλιάδες χρόνια σφραγίστηκε με τον πιο τραγικό τρόπο. Μεγάλο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού βλέποντας τον ελληνικό στρατό στα μέσα του Αυγούστου του 1922 να

³⁶ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 157-169

³⁷ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 172-201

υποχωρεί από το Αφιόν Καραχισάρ εγκατέλειψε τα χωριά και τις πόλεις από το εσωτερικό της χώρας. Ο χριστιανικός πληθυσμός προσπαθούσε να γλυτώσει από το κλίμα τρόμου που επέβαλε ο κεμαλικός και νεοτουρκικός εθνικισμός ο οποίος δεν δίσταζε να προβεί σε βιαιοπραγίες και σε εκτελέσεις, ενώ πολλοί άνθρωποι είχαν συλληφθεί και αιχμαλωτιστεί εξαναγκάζοντάς τους να εργάζονται σε απάνθρωπες συνθήκες, στα περιώνυμα «τάγματα», ή οδηγούνταν να ακολουθήσουν ατελείωτες πορείες. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Οικουμενικού Πατριαρχείου περίπου 250.000 άτομα ακολούθησαν τον ελληνικό στρατό κατά την υποχώρησή του προς τη μικρασιατική ακτή, ενώ στη Σμύρνη κατέφυγαν περίπου 15 χιλιάδες Αρμένιοι αναζητώντας καταφύγιο στα ιδρύματα της Αρμενικής Κοινότητας. Καθημερινά έφταναν στην Σμύρνη τρένα μεταφέροντας τα υπολείμματα του ελληνικού στρατού και δεκάδες πρόσφυγες, ενισχύοντας τις φήμες για την κατάρρευση του ελληνικού μετώπου και την ανησυχία του τοπικού πληθυσμού.

Την επόμενη μέρα μετά την αναχώρηση των ελληνικών αρχών, στις 27 Αυγούστου (9 Σεπτεμβρίου) οι Τούρκοι μπαίνουν και καταλαμβάνουν την πόλη της Σμύρνης³⁸. Ο Ελληνισμός μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 δέχτηκε το ισχυρότερο πλήγμα. Ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος την ίδια μέρα που αναχωρούν τα ελληνικά στρατεύματα διώκεται και σκοτώνεται από τον τουρκικό όχλο, με μεγάλη μανία. Αντίστοιχη μοίρα, όμως, έχει και ο Ιωνικός Ελληνισμός, ενώ η πόλη της Σμύρνης για πέντε μέρες και νύχτες καίγεται συνεχόμενα³⁹.

Στη διάρκεια των επεισοδίων που ακολούθησαν 30.000 Έλληνες και Αρμένιοι χριστιανοί σφαγιάστηκαν. Στις 31 Αυγούστου, αρχικά στην Αρμένικη συνοικία της Σμύρνης, εκδηλώθηκε πυρκαγιά η οποία πολύ σύντομα λόγω του νότιου αέρα που φυσούσε εξαπλώθηκε σε όλη την ελληνική συνοικία. Όλη η ελληνική συνοικία η οποία ήταν και η πιο πλούσια και η μεγαλύτερη κατέληξε να καεί, ενώ προηγουμένως είχε λεηλατηθεί. Οι αρχές δεν έλαβαν κανένα μέτρο κατάσβεσης της φωτιάς, αντιθέτως προσπαθούσαν να καταστρέψουν οποιοδήποτε στοιχείο μαρτυρούσε τη μακράιωνη ελληνική παρουσία στην περιοχή. Κατά τη διάρκεια της μεγάλης αυτής πυρκαγιάς το ελληνικό πλήθος προσπάθησε να κατευθυνθεί προς την παραλία για να σωθεί. Υπολογίζεται ότι περίπου 200.000 άνθρωποι είτε πνίγηκαν, είτε σφαγιάστηκαν τις

³⁸ Βικτώρια Σολομωνίδου, «Ο Εφέσου Χρυσόστομος για την καταστροφή της Σμύρνης», στο: *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα χ. χ., σ. 50-54

³⁹ Θανάσης Χρήστου, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδάυρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999, σ. 145-151

ημέρες εκείνες στη Σμύρνη με τα πληρώματα των ξένων πολεμικών πλοίων να παραμένουν αμέτοχα. Εξάιρεση αποτέλεσαν μόνο τα αμερικάνικα πληρώματα όπου σύμφωνα με αναφορές διασωθέντων από τις καταστροφές της Σμύρνης ήταν και οι μόνοι οι οποίοι παρείχαν βοήθεια σε όσους κατάφεραν να φτάσουν στα αμερικάνικα πλοία⁴⁰.

Ανάμεσα στα άτομα που κατόρθωσαν να διαφύγουν ήταν και ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής ο οποίος από το 1920 είχε αφιερωθεί στο έργο της οργάνωσης του Ιωνικού Πανεπιστημίου Σμύρνης. Το Σεπτέμβριο του 1922 το νεότευκτο ίδρυμα, μετά την ολοκλήρωση όλων των απαραίτητων οργανωτικών διαδικασιών, ήταν έτοιμο να υποδεχτεί το επιστημονικό προσωπικό, καθώς και τους φοιτητές. Οι εξελίξεις όμως δεν επέτρεψαν στον Καραθεοδωρή να δει το έργο του να ολοκληρώνεται, ενώ ο ίδιος την τελευταία στιγμή κατόρθωσε να διαφύγει με το τελευταίο ελληνικό πλοίο διασώζοντας μαζί του βιβλία, μηχανήματα και όργανα από τα εργαστήρια⁴¹.

Η Μικρασιατική εκστρατεία έληξε άδοξα και οι αιτίες αυτού του τραγικού τέλους μπορούν να αναζητηθούν αφενός στη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων που λόγω της εξυπηρέτησης των δικών τους συμφερόντων είχαν προδώσει την Ελλάδα και αφετέρου λόγω των λανθασμένων στρατιωτικών κινήσεων που εκτυλίχθηκαν κατά την περίοδο του Ιουνίου - Αυγούστου του 1921. Η αδυναμία της ελληνικής ηγεσίας να αξιοποιήσει το πολεμικό δυναμικό που διέθετε η χώρα την περίοδο εκείνη για να συντρίψει από νωρίς το Κεμαλικό Κίνημα αποδείχθηκε μεγάλο σφάλμα, αφού αντιθέτως φαίνεται να υποτιμά το δυναμικό του. Ακόμα, η ελληνική κυβέρνηση φαίνεται να αδυνατούσε να λήξει με διπλωματικό τρόπο την ελληνοτουρκική αυτή σύγκρουση κατά τρόπο που η ίδια θα ωφελούνταν όσο το δυνατόν περισσότερο εξασφαλίζονταν όσα είχαν κερδίσει κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία του Μαΐου του 1919⁴².

⁴⁰ Σαράντος Ι. Καργάκος, *Η Μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922). Από το έπος στην τραγωδία*, Αθήνα 2013, τ. 4, σ. 254-268

⁴¹ Χρήστου Θανάσης, «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Σμύρνης και ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής», στα: *Πρακτικά του 2ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο. Παιδεία –Εκπαίδευση στις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής»*, Αθήνα 2006, σ. 204-223, στην ιστοσελίδα: Κέντρο Σπουδής & Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Ν. Ιωνίας, διαθέσιμο στο: https://kemipo-neaionia.gr/wp-content/uploads/2019/02/KEMIPO_Praktika_2_Symposiou.pdf, ημερομηνία προσπέλασης 2/07/2022

⁴² Δημήτριος Κανταρές, *ό. π.*, σ. 14-29

Στην διάρκεια του χρόνου ο ελληνισμός επέζησε από πολλές ήττες, τα γεγονότα όμως που εκτυλίχθηκαν από το 1921 με αποκορύφωμα όσα έγιναν τους δραματικούς μήνες του καλοκαιριού και του φθινοπώρου του 1922 ήταν τραγικά και επρόκειτο να επαναχαράξουν την πορεία της Ελλάδας και του ελληνισμού. Η Μικρασιατική Καταστροφή δεν προξένησε μόνο εθνικές επιπτώσεις αλλά επρόκειτο να επηρεάσει ολόκληρη την κοινωνία. Μετά την Καταστροφή ο ελληνισμός που ζούσε εδώ και χιλιετίες στη Μικρά Ασία έσβησε οριστικά, ενώ η ελληνική κοινωνία βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα μεγάλο κύμα προσφύγων το οποίο καλούνταν να αφομοιώσει και να επανεντάξει⁴³.

⁴³ Γεώργιος Π. Μαλούχος, «Ο δρόμος προς την καταστροφή», στο: *Πώς χάσαμε τη Σμύρνη*, Αθήνα 2018, σ. 7-22

Β' Κεφάλαιο

Η έλευση των Μικρασιατών προσφύγων στον ελλαδικό χώρο

2.1. Η Συνθήκη της Λωζάνης

Μετά την έκρηξη της μικρασιατικής καταστροφής η κυβέρνηση του Γούναρη και του Στράτου υποχρεώθηκε να παραιτηθεί. Με παραίνεση από τον βασιλιά Κωνσταντίνο, προτάθηκε στον Ιωάννη Μεταξά να αναλάβει αρχηγός της νέας κυβέρνησης. Ο Μεταξάς όμως αντιλαμβανόμενος το επαναστατικό κίνημα που είχε ήδη αρχίσει να ξεσπά στη Λέσβο και στη Χίο από τον Νικόλαο Πλαστήρα, τον Στυλιανό Γονατά και άλλους έθεσε ως όρο την συμμετοχή και των κομμουνιστών στον σχηματισμό της κυβέρνησης για να μπορέσει να συγκρατήσει το επαναστατικό αυτό κίνημα. Εν τέλει, μετά την άρνηση της πρότασης από τους κομμουνιστές την πρωθυπουργία αναλαμβάνει ο Νικ. Τριανταφυλλάκος⁴⁴.

Το επαναστατικό κίνημα ξεσπά στις 11 Σεπτεμβρίου του 1922 και σε προκήρυξή τους ζητάνε από τον βασιλιά Κωνσταντίνο να παραιτηθεί υπέρ του διαδόχου του Γεωργίου Β', να διαλυθεί η υπάρχουσα Βουλή, να προκηρυχθούν εκλογές για τον σχηματισμό μιας νέας κυβέρνησης που θα εμπνέει εμπιστοσύνη στις Μεγάλες Δυνάμεις και να ενισχυθεί άμεσα ο στρατός στο θρακικό μέτωπο. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος στις 14/27 Σεπτεμβρίου με διάγγελμά του ανακοινώνει την παραίτησή του από τον θρόνο και τρεις μέρες μετά αποχωρεί για το εξωτερικό, ενώ παράλληλα ορίστηκε πολιτική κυβέρνηση με τον Σωτήριο Κροκιδά πρωθυπουργό⁴⁵.

Στις 12/25 Οκτωβρίου του 1922 υπό την πίεση του στρατού και μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης η Επαναστατική Επιτροπή αποφασίζει να συγκαλέσει Έκτακτο Στρατοδικείο για να αποδοθούν ευθύνες στους πολιτικούς που είχαν αναλάβει την διακυβέρνηση της χώρας από το Νοέμβριο του 1920 και μετά και που φέρονται υπαίτιοι για αυτή την Καταστροφή. Η «δίκη των έξι», όπως ονομάστηκε, είχε ως κύρια κατηγορία τη διάπραξη του αδικήματος της εσχάτης προδοσίας η οποία επισύρει την θανατική ποινή. Δεν μπορεί, όμως, να παραβλέψει κανείς και την κυριαρχία της πολιτικής σκοπιμότητας έναντι της δικαστικής νομιμότητας. Η δίκη κράτησε 16 μέρες και πέρασε από ποικίλες διαδικασίες και διακυμάνσεις⁴⁶.

⁴⁴ Σαράντος Ι. Καργάκος, *ό. π.*, σ. 319-364

⁴⁵ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 164-201

⁴⁶ Σαράντος Ι. Καργάκος, *ό. π.*, σ. 319-364

Οι πολιτικοί που παραπέμφθηκαν στο Έκτακτο Στρατοδικείο ήταν ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ο Δημήτριος Γούναρης, ο Νικόλαος Θεοτόκης, ο Νικόλαος Στράτος και ο Γεώργιος Μπαλτατζής, ενώ από στρατιωτικούς παραπέμφθηκε ο Γεώργιος Χατζανέστης ο οποίος ήταν και ο τελευταίος στρατηγός που είχε αναλάβει την διοίκηση των Δυνάμεων της Μικράς Ασίας, ο Ξενοφών Στρατηγός και ο Μιχαήλ Γούδας. Πρόεδρος του στρατοδικείου ήταν ο υποστράτηγος Αλέξανδρος Οθωναίος. Τα βασικά επιχειρήματα του κατηγορητηρίου ήταν ουσιαστικά δύο. Πρώτον, υποστηριζόταν ότι η ανώτατη ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων είχε την πλήρη στρατιωτική ευθύνη για την διάλυση του μικρασιατικού μετώπου. Δεύτερον, αναλογιζόμενοι την δυσμενή θέση που είχε βρεθεί η Ελλάδα λόγω της απομόνωσής της από τις Μεγάλες Δυνάμεις αποδιδόταν ευθύνη και στους πολιτικούς για τις πολιτικές κινήσεις που είχαν ακολουθήσει και οι οποίες έθεσαν την Ελλάδα σε θέση αδυναμίας.

Στις 15/28 Νοεμβρίου εκδόθηκε η απόφαση του στρατοδικείου σύμφωνα με την οποία όλοι οι κατηγορούμενοι κρίθηκαν ένοχοι και με εξαίρεση τους Ξ. Στρατηγό και Μ. Γούδα που καταδικάστηκαν σε ισόβια όλοι οι υπόλοιποι καταδικάστηκαν με ομοφωνία σε θάνατο. Παρά τις ενστάσεις του Βρετανού πρεσβευτή για ανατροπή του αποτελέσματος της δίκης στη νέα κυβέρνηση που είχε σχηματιστεί υπό την προεδρία του συνταγματάρχη Στυλιανού Γονατά η απόφαση του Στρατοδικείου εκτελέστηκε. Η εκτέλεση των έξι όμως δεν επρόκειτο να φέρει τη κάθαρση του νεοελληνικού δράματος. Αντιθέτως, τα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι τον πόλεμο του 1940-41, την κατοχή, τον εμφύλιο και τη δικτατορία των συνταγματαρχών υπήρχε μια συχνή αναζωπύρωση του παλαιού διχασμού, ενώ συνέχισαν να ταλανίζουν την χώρα και να υπάρχουν αντεκδικητικές κινήσεις ανάμεσα στους βενιζελικούς και στους αντιβενιζελικούς που όμως παρουσιάζονταν με διαφορετική μορφή και κίνητρα μέσα στον χρόνο⁴⁷.

Στο τέλος του 1922 η Ελλάδα βρισκόταν σε πολύ δεινή θέση. Μετά την μικρασιατική καταστροφή περίπου 1.500.000 πρόσφυγες κατέκλυσαν τον ελλαδικό χώρο. Επρόκειτο για ανθρώπους εξαντλημένους, στερημένοι από κάθε πόρο ζωής, χωρίς κάποια στέγη και ταλαιπωρημένους οι οποίοι ήλπιζαν το ελληνικό κράτος και η ελληνική κοινωνία να τους προστατέψει. Απεναντίας, η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει

⁴⁷ Θεόδωρος Σαμπατακάκης, «Η κατάρρευση, η επανάσταση, η δίκη των 16 ημερών-Οι εκτελέσεις», στο: *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη των «έξι»*, Αθήνα 2011, τ. 6, σ.37-46

σοβαρά οικονομικά προβλήματα ως απόρροια ενός εξαντλητικού πολέμου, είχε ηττηθεί στρατιωτικά και ξαφνικά έπρεπε να μεριμνήσει για την παροχή πρόνοιας σε ένα πολύ μεγάλο όγκο πληθυσμού, ο οποίος είχε συγκεντρωθεί κατά κύριο λόγο στις πόλεις. Οι αρχηγοί της επαναστάσεως προσπάθησαν με γρήγορους ρυθμούς να επαναφέρουν την τάξη και να αποκαταστήσουν την κοινωνική και την πολιτική ζωή της χώρας. Μετά την δίκη των έξι και την αποκατάσταση των πολιτικών αδικημάτων ακολουθεί η υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών με την Τουρκία, με την οποία ορίζεται ο ποταμός Έβρος στην Θράκη, ως σύνορο ανάμεσα στην Τουρκία και στην Ελλάδα⁴⁸.

Υπό το πρίσμα αυτών των εξελίξεων στο εσωτερικό της χώρας, το Νοέμβριο του 1922 ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις στη Λωζάνη της Ελβετίας για τη σύναψη ειρήνης με την Τουρκία. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε οριστεί από την επαναστατική κυβέρνηση επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπίας, ενώ αντίστοιχα της τούρκικης αντιπροσωπίας είχε οριστεί επικεφαλής ο Ισμέτ Ινονού πασάς. Οι διαπραγματευτικές συνδιαλέξεις διήρκεσαν οκτώ μήνες, ενώ πολλές φορές σε αυτό το χρονικό διάστημα υπήρξε ο κίνδυνος να διακοπούν οι εργασίες είτε λόγω των αντιθέσεων που υπήρχαν μεταξύ των επιμέρους πολιτικών στάσεων των Μεγάλων Δυνάμεων, είτε κυρίως γιατί οι Τούρκοι πολλές φορές κρατούσαν μια αδιάλλακτη στάση⁴⁹.

Με τη Συνθήκη των Σεβρών οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν θελήσει να διαμελίσουν την Τουρκία, τώρα όμως με τη Συνθήκη της Λωζάνης είχαν θελήσει να τη «συρράψουν», χωρίς όμως να θιγούν τα δικά τους συμφέροντα. Η Ελλάδα ήταν αυτή που πλήρωνε το τίμημα η οποία με εντολή των Μεγάλων Δυνάμεων εδώ και μία τριετία ήταν αναγκασμένη να υποφέρει το βάρος από τις στρατιωτικές διαμάχες με την Τουρκία. Εξαίρεση αποτέλεσε μόνο η Μ. Βρετανία η οποία έτρεφε συμπάθεια προς την πολεμική προσπάθεια που κατέβαλε η Ελλάδα, όμως πέρα από συμβουλές δεν ήταν πρόθυμη να την βοηθήσει με κάποιον άλλο τρόπο, όπως επισήμανε και ο Τσώρτσιλ⁵⁰.

Αρκετά ζητήματα που παρέμεναν άλυτα από προγενέστερες διασκέψεις επρόκειτο να βρουν οριστική λύση στη Συνδιάσκεψη της Λωζάνης. Η Ελλάδα αυτή τη φορά δεν είχε να αντιμετωπίσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά τη νέα Τουρκία, καθώς και την Ιταλία που από τον Οκτώβριο του 1922 είχε αποκτήσει φασιστικό

⁴⁸ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 371-394

⁴⁹ Κ. Παπαρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 164-201

⁵⁰ Σαράντος Ι. Καργάκος, *ό. π.*, σ. 365-418

χαρακτήρα και είχε ενεργή συμμετοχή μαζί με την Αγγλία και τη Γαλλία στις συνδιαλέξεις ως μέλος της Συνεννόησης⁵¹.

Μετά από 8 μήνες επίπονων διαπραγματεύσεων στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφηκε η οριστική συνθήκη ειρήνης ανάμεσα στην Τουρκία από την μια μεριά και στις συμμάχους της Συνεννόησης από την άλλη, δηλαδή τη Γαλλία, τη Μ. Βρετανία, την Ιταλία, την Ελλάδα, την Ιαπωνία, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία. Η συνθήκη αυτή όριζε τη νέα γεωγραφική φυσιογνωμία της τουρκικής κυριαρχίας, ορίζοντας τα γεωγραφικά της σύνορα με τα βαλκανικά κράτη, ενώ προέβλεπε και την επίλυση διαφόρων άλλων προβλημάτων όπως τη ρύθμιση οικονομικών και δημοσιονομικών προβλημάτων ως επακόλουθων του πολέμου και γενικότερα είχε ως κύριο μέλημα την αποκατάσταση της ειρήνης⁵².

Στη Συνδιάσκεψη της Λωζάνης ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατάφερε να φέρει εις πέρας την υπογραφή μιας νέας συνθήκης η οποία μέχρι και σήμερα αποτελεί το θεμέλιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα θεωρείται και ο σπουδαιότερος διπλωματικός θρίαμβος του Βενιζέλου καθώς κατάφερε να επιτύχει σημαντικά πλεονεκτήματα, τα οποία είναι δυσανάλογα αν αναλογιστεί κανείς ότι είχε ηττηθεί στρατιωτικά και ως χώρα είχε απομονωθεί διπλωματικά. Ο Ελ. Βενιζέλος είχε καταφέρει να αποκαταστήσει σε εντυπωσιακό βαθμό τις σχέσεις της χώρας τόσο με το Παρίσι όσο και με το Λονδίνο που μέχρι πρότινος είχαν στραφεί στον Κεμάλ και στο κίνημα των Νεότουρκων. Ακόμα, η ταχύτατη στρατιωτική οργάνωση της Στρατιάς του Έβρου από τον στρατηγό Θ. Πάγκαλο του έδινε ένα ακόμα προβάδισμα στις διπλωματικές συνδιαλέξεις καθώς οι περιοχές που περιλαμβάνονταν ανάμεσα στον Έβρο και στην Κωνσταντινούπολη δεν καλύπτονταν επαρκώς αμυντικά και για αυτό το λόγο η ελληνική Στρατιά αποτελούσε μεγάλο κίνδυνο για τον Κεμάλ⁵³. Πιο συγκεκριμένα, η συνθήκη της Λωζάνης όριζε ως σύνορο ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία τον ποταμό Έβρο. Η κυριαρχία των νησιών του Αιγαίου δινόταν στην Ελλάδα, με εξαίρεση τα νησιά της Ίμβρου και της Τενέδου τα οποία εκχωρούνταν στην Τουρκία. Επίσης, η συνθήκη προέβλεπε να οριστεί επιτροπή για τα Στενά, στην οποία επιτροπή να έχει μερίδιο συμμετοχής και κάποιος εκπρόσωπος των συμμαχικών κρατών. Για τα Δωδεκάνησα ορίστηκε ότι θα παραμείνουν υπό την ιταλική κυριαρχία,

⁵¹ Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006, σ. 328-362

⁵² Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 169-184

⁵³ Γεώργιος Π. Μαλούχος, *ό. π.*, σ. 7-22

ενώ την Κύπρο θα συνέχιζαν να την έχουν οι Άγγλοι. Τέλος, για τις πολεμικές αποζημιώσεις που εκκρεμούσαν ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία κρίθηκε πως θα ορίζονταν αμοιβαία εξοφλημένες⁵⁴.

Ένα ακόμα ζήτημα το οποίο συζητήθηκε στη Συνδιάσκεψη της Λωζάνης ήταν η ανταλλαγή των πληθυσμών. Από τη μεριά της η Άγκυρα στα πλαίσια της εθνικιστικής πολιτικής που διακατείχε το Νεοτουρκικό Κομιτάτο της επιθυμούσε την απομάκρυνση οποιουδήποτε αλλογενούς στοιχείου από τη χώρα της. Χαρακτηριστικό είναι πως μετά την επιτυχημένη έκβαση που σημείωναν οι στρατιωτικές τους επιχειρήσεις στο πεδίο των μαχών προσπαθούσαν είτε να διώξουν είτε επιχειρούσαν την μαζική εξόντωση των Ελλήνων που κατοικούσαν στη Μικρά Ασία⁵⁵.

Αρχικά ο Βενιζέλος δεν συμφώνησε στην πρόταση ανταλλαγής των πληθυσμών που κατέθεσε η κεμαλική αντιπροσωπεία γιατί έκρινε πως η απομάκρυνση του ελληνικού πληθυσμού από την Κωνσταντινούπολη θα έβλαπτε βαθιά το μέλλον του ελληνισμού. Αργότερα όμως οι Τούρκοι ζήτησαν το οικουμενικό Πατριαρχείο να απομακρυνθεί, γεγονός που οδήγησε στην επιδείνωση της καταστάσεως. Χάρης όμως στην επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων απέτρεψαν την όξυνση της αντιπαράθεσης και κατέληξαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο να παραμείνει, αλλά να ασκεί μόνο θρησκευτικά καθήκοντα⁵⁶. Εν τέλη στις 30 Ιανουαρίου του 1923 υπογράφηκε η σύμβαση σύμφωνα με την οποία αποφασιζόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Εξαίρεση από αυτόν τον διακανονισμό αποτελούσαν οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου. Το πολιτικό πλεονέκτημα αυτής της συμφωνίας ήταν ότι θα σταματούσαν οι εκτοπίσεις και η εξόντωση των Ελλήνων από την Μικρά Ασία, ενώ δεν άφηνε κανένα περιθώριο για επικείμενη μελλοντική επιστροφή τους στις πατρίδες τους. Οι Τούρκοι δεν θα χρειαζόταν να ανησυχούν πλέον για κάποια μελλοντική απειλή των Ελλήνων, ενώ η Ελλάδα είχε καταφέρει να δημιουργήσει ένα ομοιογενές έθνος, όπως το είχε οραματιστεί ο Βενιζέλος.

Την υπογραφή της σύμβασης ακολούθησαν μια σειρά άλλων διαδικασιών, όπως η εγκατάσταση των προσφύγων, η οικονομική τους υποστήριξη καθώς και μια σειρά διαπραγματευτικών συζητήσεων με την Τουρκία σχετικά με τα περιουσιακά στοιχεία των πληθυσμών που εγκατέλειψαν τους τόπους τους οι οποίοι διήρκεσαν για

⁵⁴ Σαράντος Ι. Καργάκος, *ό. π.*, σ. 365-418

⁵⁵ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 169-184

⁵⁶ Κ. Παπαρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 164-201

μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι πολιτικές επιπτώσεις που προκρίθηκαν από αυτή τη σύμβαση επρόκειτο να είναι ριζοσπαστικές αλλά και διαρκείς, ενώ τίθενται να καθορίσουν και την οικονομική πορεία που θα ακολουθήσει η ελληνική πολιτική στη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί πως η πρόταση για ανταλλαγή των πληθυσμών είχε αρχικά προταθεί από τον Βενιζέλο το 1914 και είχε τη μορφή της εθελοντικής μετακίνησης του πληθυσμού, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα επιτύγχαναν την ενοποίηση του ελληνικού πληθυσμού και θα εξαλείφονταν οι πηγές εντάσεων⁵⁷. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έχοντας πλήρη επίγνωση της μειονεκτικής θέσης στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα η οποία είχε ηττηθεί στρατιωτικά, τις πολιτικές αναταράξεις που διαδραματίζονταν στο εσωτερικό της χώρας του και τα προβλήματα που υπήρχαν στις σχέσεις της Ελλάδας με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις, προσπάθησε να θέσει τα θεμέλια μιας ειρηνικής ανάπτυξης, απομακρύνοντας οριστικά το ενδεχόμενο ενός επόμενου πολέμου. Η Συνθήκη αυτή επρόκειτο να χαράξει τη μορφή της χώρας η οποία ολοκληρώθηκε με τη ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων το 1947. Ο Βενιζέλος ήταν αυτός που κατάφερε μέσα από τη διπλωματική του πολιτική να φέρει τη χώρα κοντά στην εκπλήρωση του ονείρου της Μεγάλης Ιδέας και τελικά κατέληξε να διαπραγματευθεί το οριστικό της τέλος⁵⁸.

Με τη Συνθήκη των Σεβρών η Τουρκία είχε εκδιωχθεί από τις ευρωπαϊκές θάλασσες και την Ευρώπη γενικότερα. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης όμως τα πράγματα άλλαξαν και η Τουρκία επανήλθε στον ευρωπαϊκό χώρο⁵⁹. Το όραμα της «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» που είχε γίνει πραγματικότητα μέσα από την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, εν τέλει δεν κράτησε πολύ. Οι Έλληνες είχαν προσπαθήσει για περισσότερα από τρία χρόνια διενέξεων στο μικρασιατικό μέτωπο να επιβάλλουν τους όρους της Συνθήκης που τους αφορούσαν, όμως ουσιαστικά εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των Συμμάχων⁶⁰. Για την Ελλάδα η οποία είχε ηττηθεί στον μικρασιατικό πόλεμο η Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923) ήταν πράγματι σκληρή και ταπεινωτική, όμως αποτέλεσε την καλύτερη δυνατή λύση και όχι

⁵⁷ Michael Llewellyn Smith, «Venizelos' Diplomacy, 1910-23: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement», στο: *Eleftherios Venizelos, The Trials of Statesmanship* (Ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh 2006, σ. 134-192

⁵⁸ Γιώργος Κουκουράκης - Παναγιώτης Σαβοριανάκης, *ό. π.*, σ. 35-56

⁵⁹ Σαράντος Ι. Καργάκος, *ό. π.*, σ. 365-418

⁶⁰ Θανάσης Δημ. Χρήστου, *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001, σ. 155-166

απλώς μια «έντιμη ειρήνη», ενώ η αντίδραση της Ελλάδας για την συνθήκη αυτή και τους όρους της ήταν εμφανώς συγκρατημένη.

2.2. Προβλήματα από την άφιξη των προσφύγων

Η ελληνοτουρκική σύμβαση που συμπεριλαμβανόταν στη Συνθήκη της Λωζάνης προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, υπογεγραμμένη από τον Ισμέτ πασά και τον Ελευθέριο Βενιζέλο στις 17/30 Ιανουαρίου του 1923. Η Σύμβαση αυτή περί ανταλλαγής των ελληνικών και των τουρκικών πληθυσμών εισήγαγε στη διεθνή διπλωματική και νομική πρακτική για πρώτη φορά την έννοια του αμετάβλητου και του υποχρεωτικού, καθώς δεν τους άφηνε κανένα περιθώριο επιστροφής στον τόπο διαμονής και κατοικίας τους⁶¹.

Οι πληθυσμοί που εξαιρέθηκαν από αυτή την ανταλλαγή ήταν οι μουσουλμάνοι, κατά κύριο λόγο τουρκικής καταγωγής που ζούσαν στην ελληνική Θράκη και οι Έλληνες που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη, το Οικουμενικό Πατριαρχείο του ορθόδοξου κόσμου και τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος που ρύθμιζαν την κίνηση στα Δαρδανέλια⁶². Για την ανταλλαγή των πληθυσμών ως κριτήριο μάλλον ορίστηκε η θρησκεία και όχι η γλώσσα ή η «εθνική συνείδηση». Βέβαια, το γεγονός αυτό επέφερε μετέπειτα αρκετές δυσκολίες καθώς πολλοί μουσουλμάνοι που κατοικούσαν στην Ελλάδα ήταν ελληνόφωνοι, και ιδιαίτερα αυτοί που ζούσαν στην Κρήτη. Αντίστοιχα, πολλοί ελληνορθόδοξοι χριστιανοί που ζούσαν στη Μικρά Ασία μίλαγαν μόνο τουρκικά, ενώ όσοι μίλαγαν ελληνικά γινόντουσαν ελάχιστα κατανοητοί από τους ντόπιους κατοίκους του βασιλείου γιατί μιλούσαν ή την πομπώδη καθαρεύουσα των σχολείων ή τη διάλεκτο της περιοχής του Πόντου από τις νότιες περιοχές της Μαύρης Θάλασσας. Το γεγονός αυτό επέφερε δυσκολίες στην ένταξη και στην ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Οι αυτόχθονες κάτοικοι της Ελλάδας αντιμετώπισαν τους πρόσφυγες με μεγάλο σκεπτικισμό και προκατάληψη γεγονός που δυσχέρανε την ένταξη και την αφομοίωσή τους. Χαρακτηριστικά, οι γηγενείς αποκαλούσαν τους πρόσφυγες γιαουρτοβαφτισμένους λόγω της συχνής χρήσης του γιαουρτιού στην μαγειρική τους, ενώ οι πρόσφυγες που κατάγονταν από τις μεγάλες οθωμανικές πόλεις, όπως τη Σμύρνη, τους περιφρονούσαν λόγω των επαρχιώτικων τρόπων τους και τους αποκαλούσαν Παλαιοελλαδίτες, δηλαδή κατοίκους της

⁶¹ Βίκα Δ. Γκιζελή, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», στο: *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα χ.χ, σ. 117-145

⁶² Richard Clogg, *ό. π.*, σ. 123-169

«Παλαιάς» Ελλάδας. Ακόμα, συνέπεια των εκτοπίσεων που υπέστησαν οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί μετά τον πόλεμο, την εξορία και τη φυγή ήταν μεγάλο ποσοστό των προσφύγων που κατάφεραν να φθάσουν στην Ελλάδα να είναι γυναίκες, και μάλιστα οι περισσότερες χήρες και ορφανά.

Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός που κατέφθασε στην Ελλάδα μπορεί να διακριθεί σε δύο τμήματα. Στο ένα μέρος περιλαμβάνονται όσοι προέρχονται από τη Σμύρνη, τα παράλια κέντρα και τις υπόλοιπες μεσόγειες πόλεις της Δυτικής Μικράς Ασίας. Σε αυτό το σημείο κρίνεται αναγκαίο να επισημανθεί πως ο Ελληνισμός της Δυτικής Μικράς Ασίας, ήδη από τον 18^ο αιώνα και κυρίως κατά τον 19^ο αιώνα παρουσιάζει μεγάλη ενίσχυση από ελληνικούς πληθυσμούς προερχόμενους από την Πελοπόννησο, την ηπειρωτική Ελλάδα και να νησιά του Αιγαίου. Ο Ελληνικός αυτός πληθυσμός παρατηρείται λοιπόν να μεταναστεύει από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος και να εποικίζει αυτές τις περιοχές δικαιολογώντας με αυτόν τον τρόπο την ύπαρξη στενού δεσμού ανάμεσα στον Μικρασιατικό Ελληνισμό και στο μητροπολιτικό κορμό, διατηρώντας την κοινή νεοελληνική ως όργανο συλλογικής επικοινωνίας.

Το άλλο τμήμα του μικρασιατικού ελληνισμού αποτελείται από τους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς που κατοικούν στην ενδοχώρα. Η πληθυσμιακή αυτή ομάδα οριοθετείται στα πλαίσια των μεγάλων ποταμών της Μικράς Ασίας. Πιο αναλυτικά, εντοπίζονται στη νότια πλευρά των ποταμών του Σαγγάριου και του Άλυ που εκβάλλουν στη Μαύρη Θάλασσα, στην ανατολική μεριά των παραποτάμιων κοιλάδων των αιγιακών παραλίων και από τα δυτικά των ποταμών του Τίγρη και του Ευφράτη. Ο ορθόδοξος χριστιανισμός που κατοικεί σε αυτούς τους απομονωμένους ορεινούς τόπους, οι οποίοι περικλείονται από χαράδρες και υψίπεδα του εσωτερικού της Μικράς Ασίας, παρουσιάζει ιστορικά και εθνογραφικά μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Η ελληνική παρουσία στη Δυτική Μικρά Ασία μπορεί να παρουσιάζει μεγαλύτερη πυκνότητα καθώς προέρχεται από τα μεταναστευτικά ρεύματα, όμως οι ελληνόφωνοι και οι τουρκόφωνοι που κατοικούν στην Καππαδοκία και στις άλλες περιοχές του εσωτερικού της Μικράς Ασίας αποτελούν αναμφισβήτητη απόδειξη της βυζαντινής καταγωγής του Ελληνισμού. Χαρακτηριστικά, τα τοπικά γλωσσικά ιδιώματα που χρησιμοποιούσαν στη Καππαδοκία και στη Λυκαονία παρατηρείται να έχουν διατηρήσει λεκτικά στοιχεία και τύπους που προέρχονται από τη μεσαιωνική ελληνική. Χάρη στην γεωγραφική τους τοποθέτηση και στην απομόνωσή τους οι γηγενείς χριστιανικές κοινότητες είχαν κατορθώσει να αποφύγουν τον εξισλαμισμό

που είχε εξοντώσει το μεγαλύτερο μέρος του ορθόδοξου χριστιανικού πληθυσμού της χερσονήσου⁶³.

Η άφιξη των προσφύγων που κατέφθασαν στο ελληνικό κράτος ήταν μαζική, ενώ οι δυσκολίες που προκρίθηκαν από αυτή ήταν ανυπέρβλητες. Ως συνέπεια της Μικρασιατικής καταστροφής και της υποχρεωτικής ανταλλαγής που ακολούθησε 1.100.000 περίπου Έλληνες κατευθύνθηκαν προς το ελληνικό βασίλειο, ενώ προς την Τουρκία αντίστοιχα μετακινήθηκαν περίπου 380.000 μουσουλμάνοι. Ακόμα, από τη επαναστατημένη Βουλγαρία και Ρωσία κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο περίπου 100.000 Έλληνες⁶⁴. Ήδη από το 1914 οι ελληνορθόδοξες πληθυσμιακές ομάδες που κατοικούσαν στα Ανατολικά της χώρας, κυρίως στην Καππαδοκία, είχαν γνωρίσει αρκετές διώξεις, όπως για παράδειγμα η απέλαση στην ενδοχώρα της Ανατολής ή η υποχρεωτική στρατολόγηση των αρρένων και για αυτό το λόγο αρκετοί είχαν μετακινηθεί προς την Ελλάδα. Μια μετακίνηση που είχε ειρηνικό χαρακτήρα δίνοντάς τους την ευκαιρία να πάρουν μαζί τους και μέρος της κινητής τους παρουσίας. Οι κάτοικοι αυτών των περιοχών επρόκειτο να γνωρίσουν για την ελληνοτουρκική συμφωνία στα τέλη του 1922, ενώ η αποχώρησή τους από τις εστίες τους επρόκειτο να ολοκληρωθεί στα μέσα του 1924. Οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί που κατοικούσαν στα παράλια της βορειοδυτικής και της δυτικής χερσονήσου ήταν αυτοί οι οποίοι βρέθηκαν στο κέντρο των πολεμικών συγκρούσεων και υπέστησαν το μεγαλύτερο τίμημα σε διώξεις, σφαγές, θανάτους, με μεγαλύτερο πλήγμα την καταστροφή της Σμύρνης (11 Σεπτεμβρίου του 1922). Η πληθυσμιακή αυτή ομάδα που ήδη από την απαρχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε δεχθεί πολλούς διωγμούς κατά την συντριπτική της πλειοψηφία είχε αποχωρήσει από την πατρογονική της γη από το φθινόπωρο του 1922 πολύ νωρίτερα από την ανταλλαγή των πληθυσμών που προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάνης το 1923⁶⁵.

Οι «ανταλλάξιμοι» πρόσφυγες ήταν και η μικρότερη πληθυσμιακή ομάδα που μετακινήθηκε, περίπου 150.000. Τα άτομα αυτά προέρχονταν από τον Πόντο, την Καππαδοκία και την Πόλη, ενώ η αποχώρησή τους ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1924. Οι πληθυσμιακές αυτές ομάδες αποχώρησαν οργανωμένα από τα μεγάλα λιμάνια του νότου και του Πόντου, διανύοντας τις ενδιάμεσες αποστάσεις πεζοί, με άμαξες ή

⁶³ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η έξοδος της κεντρικής και νότιας Μικρασίας», στο: *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα χ. χ. σ. 38-49

⁶⁴ Richard Clogg, *ό. π.*, σ. 123-169

⁶⁵ Δημήτρης Σταματοπούλος, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο: *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά (Επιμ. Αντώνης Λιάκος)*, Αθήνα 2011, σ. 55-99

με το σιδηρόδρομο. Ο ακριβής αριθμός των προσφύγων που έφθασαν στην Ελλάδα από το 1913 μέχρι το 1940 είναι πολύ δύσκολο να υπολογιστεί καθώς οι μοναδικές καθολικές και γενικές καταγραφές των πληθυσμιακών αυτών ομάδων έγιναν το 1928 και από μία ειδική απογραφή που έγινε το 1923 από το υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως με σκοπό την παροχή περίθαλψης και για οικονομικούς και δημοσιονομικούς λόγους.

Η άφιξη και η συγκέντρωσή τους στα μεγάλα κεντρικά λιμάνια της Ελλάδας συνέβαλε στην αποτελεσματικότερη υγειονομική τους αντιμετώπιση, αποσκοπώντας μέσα από την δημιουργία οργανωμένων καραντινών να διαφυλάξουν την υγεία των προσφύγων. Η αδυναμία όμως του κράτους να παρέχει στο τόσο μεγάλο πληθυσμιακό όγκο επαρκή εγκατάσταση στα αστικά κέντρα δημιούργησε την ανάγκη να τους προωθήσουν στην επαρχία. Χαρακτηριστικά, η Καλαμάτα, ο Βόλος και η Μυτιλήνη ήταν μερικές από τις πόλεις της περιφέρειας στις οποίες εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες με απώτερο στόχο να ενισχύσουν την τοπική αγορά εργασίας αυτών των βιομηχανικών κέντρων και να καλύψουν τα κενά στις ευαίσθητες αυτές αγροτικές περιφέρειες που είχαν προκαλέσει οι επιστρατεύσεις των τελευταίων αυτών χρόνων⁶⁶.

Μετά το 1922 ακολούθησε μια δύσκολη περίοδος για την Ελλάδα, καθώς είχε να αντιμετωπίσει αρκετές πολιτικές αναταράξεις και παρέμενε διχασμένη πολιτικά. Με τις Μεγάλες Δυνάμεις οι σχέσεις της δεν είχαν αποκατασταθεί γεγονός που της στερούσε την ασφάλεια που χρειαζόταν. Οι σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία, ακόμα και μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης, παρέμεναν τεταμένες δυσχεραίνοντας την επίλυση των προβλημάτων που είχαν δημιουργηθεί μετά τον πόλεμο και τη συνθήκη, όπως ήταν το θέμα των αποζημιώσεων, καθώς η τούρκικη κυβέρνηση δεχόταν ως εγκαταστημένους μόνο όσους είχαν γραφτεί στο δημοτολόγιο της Κωνσταντινούπολης. Επιπλέον, η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει προβλήματα με τις γειτονικές χώρες, με μείζον θέμα το Μακεδονικό ζήτημα. Ακόμα, η οικονομία της χώρας είχε κλονιστεί⁶⁷. Ήδη από τον Μάρτιο του 1922 η κυβέρνηση φαίνεται να αδυνατεί να ανταπεξέλθει στις στρατιωτικές δαπάνες του πολέμου, με την κατάσταση να γίνεται ακόμα πιο δυσχερής μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου. Αποτέλεσμα των στρατιωτικών δαπανών, μετά από δέκα χρόνια πολεμικών αντιπαραθέσεων και του τεράστιου αριθμού προσφύγων που έφθασαν στην Ελλάδα

⁶⁶ Μιχάλης Βαρλάς, «Η ανατομία της μικρασιατικής τραγωδίας», στο: *Ιστορία του Έθνους*, τχ. 18 (2010), σ. 6-31

⁶⁷ Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 363-406

από το 1915 μέχρι το 1922 ήταν η στρατιωτική κυβέρνηση να κάνει παύση των πληρωμών και να σταματήσει να πληρώνει το εξωτερικό δημόσιο χρέος⁶⁸.

Σε μία τέτοια δύσκολη περίοδο η Ελλάδα καλούνταν να δεχθεί ένα τεράστιο αριθμό προσφύγων αυξάνοντας τον πληθυσμό της μέσα σε μόλις δύο χρόνια κατά ¼. Η ελλιπής κρατική οργάνωση, οι πολιτικές καταστάσεις, οι οικονομικές δυσχέρειες και ο μεγάλος πληθυσμιακός όγκος των προσφύγων καθιστούσαν αδύνατο για την ελληνική κυβέρνηση να αναλάβει το δύσκολο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων. Ανθρώπων που είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, κουβαλώντας μαζί τους ελάχιστα ή και καθόλου κινητά αγαθά⁶⁹. Εκτός όμως από την έλλειψη των απαραίτητων βασικών αγαθών για την επιβίωσή τους, βρισκόνταν και σε πολύ άσχημη ψυχολογική κατάσταση μιας και είχαν υποχρεωθεί να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους αλλά και γιατί οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, είχαν χάσει συγγενικά και γνωστά τους πρόσωπα. Κατά τους πρώτους μήνες άφιξής τους πολλοί πρόσφυγες πέθαναν από υποσιτισμό, αλλά κυρίως από επιδημίες φυματίωσης, ελονοσίας, τύφου και γρίπης.

Το ελληνικό κράτος προσπάθησε από το Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1922, με τα ελάχιστα μέσα που διέθετε, να αντιμετωπίσει πρώτα από όλα τις στοιχειώδεις ανάγκες των προσφύγων, δηλαδή το θέμα της ιατρικής τους περίθαλψης, της διατροφής και την εξασφάλιση κάποιας προσωρινής στέγης τους. Σε συνδυασμό με την κρατική πρόνοια έγιναν οργανωμένες ή ατομικές κινητοποιήσεις για την παροχή βοήθειας σε αυτές τις πληθυσμιακές ομάδες, ενώ δεν έλειψαν στη χώρα και δράσεις από διεθνείς οργανισμούς και φιλανθρωπικές οργανώσεις. Οργανώθηκαν συσσίτια, ξεκίνησαν να τους διανέμουν σε καθημερινή βάση ψωμί, οργανώθηκαν έρανοι για την συγκέντρωση χρημάτων και μοίρασαν στους προσφυγικούς καταυλισμούς είδη υπόδησης και ένδυσης.

Από τη μεριά τους οι πρόσφυγες τους πρώτους μήνες άφιξής τους στην Ελλάδα αντιμετώπιζαν τις καταστάσεις με το αίσθημα του προσωρινού, προσδοκώντας πως σύντομα θα σταματούσαν οι διενέξεις και θα επέστρεφαν στις εστίες τους. Η συνειδητοποίηση της νέας πραγματικότητας και του ανεκπλήρωτου χαρακτήρα των προσδοκιών τους επήλθε μετά την υπογραφή της ελληνοτουρκικής σύμβασης της Λωζάνης, στις 30 Ιανουαρίου του 1923. Τότε οι πρόσφυγες κλήθηκαν να

⁶⁸ Γ. Β Δερτιλής, *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις 1821-2016*, Αθήνα 2016, σ. 85-96

⁶⁹ Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7 (2003), σ. 79-88, στο εξής βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες», τ. 7 (2003)

αντιμετωπίσουν αυτή τη κατάσταση και να αγωνιστούν για να επιτύχουν την βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους προκειμένου να καταφέρουν να ενσωματωθούν στη καινούργια τους πατρίδα⁷⁰.

2.3. Προσφυγικό ζήτημα

Η δεκαετία 1923-1933 αποτέλεσε για την Ελλάδα μία περίοδο εθνικής ανοικοδόμησης, με κύριο θέμα αναφοράς τους χιλιάδες πρόσφυγες που ήταν άνεργοι, άστεγοι και πεινασμένοι. Η αντιμετώπιση του «προσφυγικού προβλήματος», όπως ονομάστηκε, αποτέλεσε το μείζων θέμα συζήτησης που απασχολούσε συνεχώς τις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις και την κοινή γνώμη, αποτελώντας μία πολυμέτωπη εθνική πρόκληση. Πέρα από όλες τις δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει η πολιτική ηγεσία της Ελλάδας, η ενσωμάτωση των προσφύγων στην υπάρχουσα εθνική δομή αποτέλεσε τον κύριο στόχο της⁷¹.

Η Μικρασιατική Καταστροφή προξένησε μεγάλες αναταράξεις στην πολιτική ζωή της χώρας. Την περίοδο 1923-1936 παρατηρείται μια μεγάλη αστάθεια του εκλογικού συστήματος και παρά το τραγικό αποτέλεσμα που είχε αυτή η εκστρατεία για το ελληνικό έθνος δεν παρατηρήθηκε καμία αλλαγή στα παλιά πολιτικά κόμματα ως προς τις αντιλήψεις τους, τη συγκρότησή τους ή τις συνήθειές τους. Την περίοδο αυτή μια σειρά στρατιωτικών κινήσεων, από φιλόδοξους δημοκρατικούς αξιωματικούς, προσπαθούν να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία για την ενεργή εμπλοκή τους στην πολιτική, όπως ο Θεόδωρος Πάγκαλος και ο Γεώργιος Κονδύλης.

Στις 25 Μαρτίου του 1924 διεξάγεται η Δ΄ Εθνοσυνέλευση σύμφωνα με την οποία καταργείται η βασιλική δυναστεία και ορίζεται στις 13 Απριλίου ως πολίτευμα τη Ελλάδα, η Αβασίλευτη Δημοκρατία. Οι κυβερνήσεις που ακολούθησαν διαδέχονταν η μία την άλλη, μέχρι τη διακοπή της κυβέρνησης του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, ο οποίος είχε καταφέρει να εξασφαλίσει για την αποκατάσταση των προσφύγων ένα δάνειο του ύψους των 12.300.000 χρυσών λιρών Αγγλίας, από το κίνημα του στρατηγού Θ. Πάγκαλου, στις 25 Ιουνίου 1925. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος προβαίνει σε σχηματισμό επαναστατικής κυβερνήσεως και αναλαμβάνει την θέση του προέδρου της Δημοκρατίας με νόθο δημοψήφισμα. Εν τέλη, η δικτατορία του Πάγκαλου ανατρέπεται στις 22 Αυγούστου 1926 και ακολουθούν οι εκλογές του 1926. Ο λαός κουρασμένος

⁷⁰ Κ. Παπαρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 164-201

⁷¹ Onur Yildirim, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης (Επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης)*, Αθήνα 2006, σ. 65-97

από τις συνεχείς αλλαγές δεν δίνει πλειοψηφία σε κανένα κόμμα και ζητά το σχηματισμό μιας σταθερής κυβέρνησης. Τότε ιδρύεται η «οικουμενική κυβέρνηση» με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, σε συνεργασία με αντιβενιζελικούς και βενιζελικούς πολιτικούς. Αποτέλεσμα αυτής της συνεργασίας ήταν η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας με υπεύθυνο πρόεδρο τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου ο οποίος και ιδρύει την Αγροτική Τράπεζα. Μέσα στο ευρύτερο οικονομικό πρόγραμμα αυτής της κυβερνήσεως ιδιαίτερη μνεία δόθηκε στην γεωργία όπου αποτέλεσε ένα έργο που κληρονόμησε και εξέλιξε η επόμενη κυβέρνηση που διαδέχτηκε την οικουμενική κυβέρνηση, αυτή του Ελευθερίου Βενιζέλου⁷².

Η διπλωματική θέση της Ελλάδας την περίοδο αυτή ήταν ανάλογη με την εσωτερική της κατάσταση. Η νέα εξωτερική πολιτική της Ελλάδος είχε χάσει πλέον τον αλτρωτικό της χαρακτήρα. Η προσάρτηση της Κύπρου, της Βορείου Ηπείρου και των Δωδεκανήσων συνέχιζε να την ενδιαφέρει, όμως υπό το πρίσμα των νέων συνθηκών στρεφόταν περισσότερο προς την κατοχύρωση της ανεξαρτησίας της εθνικής επικρατείας και της εδαφικής της ακεραιότητας. Κύριος στόχος της ήταν να διασφαλίσει τα πρωταρχικά της εθνικά συμφέροντα και να βελτιώσει την ελληνική παρουσία στο διεθνές διπλωματικό προσκήνιο. Την ίδια κατευθυντήρια γραμμή ακολούθησε και ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά την περίοδο διακυβέρνησής του. Η υπογραφή της συνθήκης «φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού» με την Ιταλία στις 23 Σεπτεμβρίου του 1928 αποδείχτηκε προσοδοφόρα για την αποκατάσταση των σχέσεων της χώρας με την Τουρκία⁷³.

Μετά την εξασφάλιση της ιταλικής συμπαράστασης ο Ελευθέριος Βενιζέλος στράφηκε προς την αποκατάσταση των σχέσεων με την Τουρκία, υπογραμμίζοντας πως η Συνθήκη της Λωζάνης είχε ήδη διευθετήσει το εδαφικό ζήτημα και πως τα δύο κράτη δεν φέρουν το ένα προς το άλλο εδαφικές βλέψεις. Αντιθέτως, υποστήριξε πως με την υπογραφή ενός συμφώνου φιλίας ανάμεσα στις δύο χώρες θα κατάφερναν να αφήσουν πίσω τους όλους τους ανταγωνισμούς του παρελθόντος, θέτοντας τις βάσεις για την δημιουργία ενός συνεργατικού και ειρηνικού κλίματος μεταξύ τους. Μετά από μια σειρά συζητήσεων ο Βενιζέλος κατάφερε να φέρει ένα τέλος στη μακρά κληρονομιά εχθρότητας που υπήρχε ανάμεσα στα δύο κράτη και στις 30 Οκτωβρίου 1930 υπογράφηκε το σύμφωνο Φιλίας στο οποίο συμπεριλαμβανόταν και η διευθέτηση

⁷² Απόστολος Ε Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ 371-394

⁷³ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 185-231

του θέματος των προσφυγικών αποζημιώσεων, ορίζοντας τον συμψηφισμό των εκατέρωθεν περιουσιών που είχαν εγκαταλειφθεί⁷⁴. Σε ομιλία του ο Βενιζέλος στην Ελληνική Βουλή στις 25 Ιουνίου 1930 τόνισε την σπουδαιότητα υπογραφής αυτής της σύμβασης στην Άγκυρα, καθώς μπορεί η αντιστάθμιση των υποχρεώσεων της τουρκικής κυβερνήσεως προς τις περιουσίες των ανταλλαξιμών να ήταν εις βάρος των Ελλήνων δικαιούχων, όμως με αυτή τη συμφωνία θα εξασφαλιζόταν η παγίωση ενός πνεύματος συνεργασίας και συνεννόησης ανάμεσα στις δύο χώρες. Η συνθήκη αυτή έμελλε να εξασφαλίσει το μέλλον όσων ομοεθνών παρέμεναν ακόμα στην Τουρκία, ενώ άνοιγε το δρόμο και για μετέπειτα συμφωνίες σε οικονομικό, εμπορικό επίπεδο⁷⁵.

Μέσα σε αυτό το κλίμα συνεχών πολιτικών αναταράξεων το προσφυγικό ζήτημα συνδέθηκε άρρηκτα με το βενιζελισμό. Σε διάφορες περιστάσεις η σχέση των προσφύγων με τον Βενιζέλο παρουσίαζε ορισμένες ρήξεις, όπως για παράδειγμα το 1930 με την υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου. Ωστόσο, οι πρόσφυγες έμειναν πιστοί στις βενιζελικές παρατάξεις σε όλο του διάστημα του Μεσοπολέμου οι οποίες από την πρώτη στιγμή έλαβαν μέτρα για την αποκατάσταση και την ανακούφισή τους.

Οι πρόσφυγες φτάνοντας στην Ελλάδα το 1922 αντιμετώπιστηκαν από τους γηγενείς με επιφυλακτικότητα και εχθρικότητα. Πρόσφυγες και γηγενείς παρουσίαζαν σημαντικές διαφορές εντείνοντας το χάσμα ανάμεσά τους σε όλο τον ελληνικό χώρο και σε όλα τα επίπεδα, κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά. Οι διαφορές τους εντοπίζονται στην πολιτισμική παράδοση που τους χαρακτήριζε, στην κοινωνική τους προέλευση, στη γλώσσα και στη διάλεκτο μεταξύ γηγενών και προσφύγων, αλλά και μεταξύ των ίδιων των προσφύγων. Πολλές φορές οι γηγενείς με αφορμή τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που παρουσίαζαν οι πρόσφυγες αμφισβητούσαν την

⁷⁴ Ioannis D. Stefanidis, «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32, στο: *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship* (Ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh 2006, σ. 193-233

⁷⁵ Ελευθέριος Βενιζέλος, *Η ελληνοτουρκική συμφωνία και οι προσφυγικά αποζημιώσεις: Δύο ιστορικά αγορεύσεις του Πρωθυπουργού κ. Βενιζέλου*, Αθήνα: 1930, σ. 24-80, στην ιστοσελίδα: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη, διαθέσιμο στο: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/0/9/metadata-0283745d34e11a4dc6d681431c27eaf0_1244723782.tkl?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&cclp1=&cclp2=&cclp3=&cclp4=&cclp5=&cclp6=&cclp7=&isp=&search_coll%5Bmetadata%5D=1&&stored_cclquer y=&skin=&rss=0&lang=el&ioffset=1&offset=1, ημερομηνία προσπέλασης 9/4/2022

ελληνικότητά τους και ανάμεσά τους αναπτύσσονταν στερεότυπες αντιλήψεις οι οποίες διήρκεσαν μέχρι και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁷⁶.

Το ελληνικό κράτος από την πρώτη στιγμή κλήθηκε να ανταπεξέλθει στις πιεστικές ανάγκες των προσφύγων για στέγαση, διατροφή και ιατρική περίθαλψη. Για αυτό το λόγο το κράτος προσπάθησε να ανταπεξέλθει στις βασικές αυτές ανάγκες τους, ιδρύοντας το 1922 το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, με τη συνδρομή ιδιωτών και ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων που δραστηριοποιήθηκαν εκείνη την περίοδο στον ελλαδικό χώρο. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός αλλά και ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός ήταν μερικές από αυτές τις οργανώσεις, ενώ δεν έλειψαν και οι διεξαγωγές εράνων που φρόντισαν να ενισχύσουν το έργο τους.

Κατά τους πρώτους μήνες άφιξής τους η θνησιμότητα των προσφύγων ήταν πολύ υψηλή. Η σωματική ταλαιπωρία που είχαν υποστεί, ο τρόπος άφιξής τους, η υποτυπώδης στέγαση με την απουσία αποχέτευσης και ύδρευσης, η ελλιπής διατροφή και η ψυχική τους κατάσταση επιβάρυναν ακόμα περισσότερο την κατάστασή τους. Αυξημένα μέτρα λήφθηκαν υπό τον φόβο εξάπλωσης επιδημικών και μολυσματικών ασθενειών όπως, ήταν ο τύφος, τα τραχώματα, η ευλογιά, η γρίπη, αλλά και της φυματίωσης και της ελονοσίας που ευδοκίμούσαν στον ελλαδικό χώρο και πριν την άφιξη των προσφύγων το 1922. Στα μεγάλα αστικά κέντρα η κυβέρνηση ίδρυσε νοσοκομεία και αστυϊατρεία αποκλειστικά για τους πρόσφυγες, ενώ έγιναν εντατικές απολυμάνσεις στους προσφυγικούς καταυλισμούς και μαζικοί εμβολιασμοί⁷⁷.

Το χαοτικό κλίμα που δημιουργήθηκε με την προσέλευση ενός τόσο μεγάλου πληθυσμιακού όγκου δημιούργησε την άμεση ανάγκη για εξασφάλιση στέγασης στους πρόσφυγες. Αρχικά, για την προσωρινή τους εγκατάσταση η Επαναστατική Επιτροπή στις 15 Σεπτεμβρίου του 1922, με το που ανέλαβε την εξουσία, έδωσε εντολή για επίταξη των δημόσιων κτηρίων. Σχολεία, εκκλησίες, εγκαταλειμμένες αποθήκες και δημόσια κτήρια άδειασαν για να στεγάσουν τους πρόσφυγες που είχαν κατακλύσει όλους τους δημόσιους χώρους. Λίγο αργότερα, στις 22 Νοεμβρίου του 1922, έγινε επέκταση του νομοθετικού διατάγματος και ανακοινώθηκαν επιτάξεις ακινήτων. Η κίνηση αυτή προξένησε τις πρώτες προστριβές ανάμεσα στους πρόσφυγες και στους

⁷⁶ Ελευθέριος Βενιζέλος, *ό. π.*, σ. 113-126

⁷⁷ Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες», τ. 7 (2003), σ. 79-88

γηγενείς που αναγκάζονταν να συγκατοικήσουν μαζί τους⁷⁸. Ακόμα, οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις πλατείες, στις παρυφές των οικισμών, σε κενά οικόπεδα, επιτάχθηκαν κενά ακίνητα, ενώ στήθηκαν σκηνές και αυτοσχέδιες κατασκευές από ξύλο και διάφορα άλλα υλικά. Τον ίδιο μήνα (Νοέμβριος του 1922) ιδρύεται το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων με επιχορήγηση του κράτους, αλλά στηριζόμενο και σε δωρεές, εράνους και κληροδοτήματα. Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων σε συνδυασμό με το έργο που διετέλεσε το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας κατάφερε να αποκαταστήσει μόνο ένα μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα πολλοί πρόσφυγες να παραμένουν εγκαταστημένοι σε πρόχειρες κατασκευές και σε δημόσιους χώρους.

Η ελληνική κυβέρνηση αδυνατώντας να ανταπεξέλθει στο τεράστιο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων απευθύνθηκε στην Κοινωνία των Εθνών με τη συνδρομή της οποία το Σεπτέμβριο του 1923 ιδρύθηκε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.). Σκοπός της Ε.Α.Π. ήταν να φροντίσει για την αποκατάσταση όχι μόνο των προσφύγων που είχαν φτάσει στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο του 1922 αλλά και από την περίοδο ακόμα των Βαλκανικών πολέμων. Η Ε.Α.Π. έλαβε υπόψιν της για την αποκατάσταση των προσφύγων, να αποκτήσουν απασχόληση ίδια ή έστω παρεμφερή με αυτή που είχαν στην πατρίδα τους, καθώς επίσης φρόντισε οι πρόσφυγες που είχαν έρθει από την ίδια ή κοντινή περιοχή να εγκατασταθούν στον ίδιο προσφυγικό συνοικισμό⁷⁹.

Για την επίτευξη του έργου της η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε στην Επιτροπή κτήματα που πρότινος ανήκαν σε αυτούς που είχαν εγκαταλείψει την Ελλάδα, κτήματα που ανήκαν στο Δημόσιο, μοναστηριακή γη και κτήματα που είχαν απαλλοτριωθεί από την αγροτική μεταρρύθμιση, συνολικής έκτασης 8.000.000 στρέμματα γης. Ακόμα, της παραχωρήθηκαν οικόπεδα που βρίσκονταν μέσα ή γύρω από τα αστικά κέντρα, το απαραίτητο προσωπικό που χρειαζόταν για την επάνδρωση ενός τέτοιου εγχειρήματος και χρημάτων που είχαν εξασφαλιστεί από εξωτερικά δάνεια.

Σε αγροτικές περιοχές η Ε.Α.Π. φρόντιζε οι πρόσφυγες να εγκαθίστανται είτε σε χωριά που είχαν εγκαταλειφθεί, είτε προχωρούσε στην ανέγερση νέων οικισμών, ενώ τους παραχωρούσαν και γεωργικούς κλήρους ανάλογα με τον αριθμό των μελών που είχε η κάθε οικογένεια. Σχετικά με την ανέγερση νέων οικισμών η Ε.Α.Π. είτε

⁷⁸ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης», στο: *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας*, τ. 7 (2011), σ. 7-41 .

⁷⁹ Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες», τ. 7 (2003), σ. 79-88

αναλάμβανε την κατασκευή του κτίσματος (εργολαβία), είτε τους έδινε τα υλικά που χρειαζόνταν για να τα φτιάξουν μόνοι τους (αυτεπιστασία). Η Επιτροπή όμως δεν τους παρείχε λιπάσματα ή σπόρους για να φυτεύσουν, ούτε ζώα. Όσον αφορά την αστική αποκατάσταση η Ε.Α.Π. περιορίστηκε μόνο στο να δώσει δάνεια σε μερικές βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Η αποκατάσταση στις πόλεις αποδείχθηκε πιο δύσκολη καθώς τα σπίτια που είχαν εγκαταλειφθεί από τους μουσουλμάνους δεν επαρκούσαν και το κράτος ταλανιζόταν από πολλά πολιτικά και οικονομικά προβλήματα καθιστώντας αδύνατο να ανταπεξέλθει σε όλες αυτές τις απαιτήσεις των προσφύγων.

Οι πιο πολύ πρόσφυγες που ζούσαν κοντά ή μέσα στα αστικά κέντρα, τα πρώτα χρόνια άφιξης τους εργάζονταν περιστασιακά σε οικοδομές, σε εργοστάσια ή βιοτεχνίες κάνοντας μεροκάματο, ως ναυτεργάτες, μικροκαταστηματάρχες, πλανόδιοι μικροπωλητές ή εργάτες σε δημόσια έργα που διεξάγονταν στις πόλεις ή στην ύπαιθρο⁸⁰.

Για την αποκατάσταση των προσφύγων, καθώς και των ανταλλάξιμων που είχαν φτάσει στον ελλαδικό χώρο από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία προωθήθηκε η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης. Αξίζει να σημειωθεί πως η αγροτική μεταρρύθμιση αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους και αποσκοπούσε στην ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης και στη διασφάλιση του αστικού καθεστώτος, με απώτερο στόχο την αύληση των κοινωνικών αντιθέσεων. Ανάμεσα στο 1911 και 1914 ιδρύθηκε το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και μέσα από μια σειρά νόμων προωθήθηκε το σχέδιο για δημιουργία συνεταιρισμών, για τη φορολογία του εισοδήματος, για τη λήψη μέτρων που θα προέβλεπαν την προστασία της μισθωτής εργασίας, ψηφίσθηκαν νόμοι για τη βιοτεχνία καθώς και για την καταπολέμηση της τοκογλυφίας⁸¹.

Η αγροτική μεταρρύθμιση εξαγγέλθηκε για πρώτη φορά από την κυβέρνηση του Βενιζέλου το 1917 στη Θεσσαλονίκη, όμως μόνο μετά το 1922 προωθήθηκε η εφαρμογή αυτής της μεταρρύθμισης λόγω της πίεσης που είχε δημιουργηθεί ως απόρροια του επαναπατρισμού 1.500.000 προσφύγων που είχαν προσφύγει στον ελλαδικό χώρο μετά την μικρασιατική καταστροφή. Το γεγονός αυτό σήμανε το τέλος της μεγάλης γαιοκτησίας στην Ελλάδα και το πρόβλημα εποίκισμού των προσφύγων

⁸⁰ Κ. Παπαρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 164-201

⁸¹ Αλέξης Φραγκιάδης, «Οικονομία και Κοινωνία – Η Μεγάλη βενιζελική μεταρρύθμιση, 1910-1932», στο: *Στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και Εξωτερική πολιτική, Οικονομία, Εκπαίδευση, Πολιτισμός (Επιμ. Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη)*, Αθήνα 2010, σ. 97-112

επίσπευσε ακόμα περισσότερο την προώθηση της αγροτικής μεταρρύθμισης. Η αγροτική μεταρρύθμιση που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα αποτέλεσε ιδιαίτερα ριζοσπαστική, συγκριτικά με αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις που εφαρμόζονταν στις υπόλοιπες χώρες της ανατολικής Ευρώπης και είχε ως αποτέλεσμα την κατάτμηση του καλλιεργήσιμου εδάφους και την δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού πιο μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων⁸².

Η γη που διανεμήθηκε από το κράτος στους πρόσφυγες ανήκε προηγουμένως σε Έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες και κυρίως σε μουσουλμανικούς πληθυσμούς, Βούλγαρους ή Τούρκους, που είχαν αναγκαστεί με την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών να εγκαταλείψουν τη γη τους. Μέσα από αυτό την αγροτική μεταρρύθμιση η μικρή αγροτική ιδιοκτησία ήταν αυτή που κυριάρχησε ως πρότυπο γαιοκτησίας.

Επακόλουθο της αγροτικής μεταρρύθμισης ήταν και η θέσπιση μιας σειράς άλλων μέτρων, όπως η ίδρυση οργανισμών που θα στήριζαν τις τιμές και το εμπόριο των αγροτικών προϊόντων, η διάδοση ποικιλιών φυτών και ζώων που θα ήταν καλύτερης ποιότητας, η ενίσχυση της γεωπονικής έρευνας, η γεωργική εκπαίδευση και η διεξαγωγή αρδευτικών και αποξηραντικών έργων. Η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929 αποτέλεσε το πιο σημαντικό μέτρο, καθώς σταδιακά ανέλαβε τον έλεγχο των αγροτικών συνεταιρισμών, είχε το ρόλο του χρηματοδότη της αγροτικής παραγωγής αντικαθιστώντας τις ιδιωτικές τράπεζες και μεταβλήθηκε στον μηχανισμό που ήταν υπεύθυνος για την εφαρμογή της γεωργικής πολιτικής⁸³.

Η Ε.Α.Π. αναγνωρίζοντας πως οι περισσότεροι πρόσφυγες ήταν αστοί προώθησε την εγκατάσταση όσων περισσότερων μπορούσε στην ύπαιθρο, καθώς η εγκατάστασή τους εκεί θα περιόριζε τη ριζοσπαστικοποίησή τους, τον κίνδυνο για δημιουργία κοινωνικών αναταραχών και έτσι θα επιτύγχαναν να περιοριστεί η μετάδοση επιδημιών στα αστικά κέντρα. Το πρόγραμμα του Ε.Α.Π. όσον αφορά την αστική αποκατάσταση, αντίθετα με την αγροτική αποκατάσταση, περιορίστηκε μόνο στην παροχή στέγης και όχι στην εύρεση εργασίας.

Η Ε.Α.Π στον αγροτικό τομέα μέχρι το 1930 που διαλύθηκε εκτέλεσε πολύ σπουδαίο έργο καθώς προσπάθησε να συνδυάσει την εγκατάσταση των προσφύγων με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και ιδιαίτερα των βορείων επαρχιών. Η

⁸² Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σ. 173-179

⁸³ Αλέξης Φραγκιάδης, *ό. π.*, σ. 97-112

καλλιεργούμενη έκταση της Ελλάδας δέκα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή είχε σημειώσει αύξηση κατά 55%, ενώ είχε διπλασιαστεί και η αγροτική παραγωγή⁸⁴.

Η συμβολή των προσφύγων ήταν καθοριστική για την αύξηση της παραγωγής αγροτικών προϊόντων, όπως η σταφίδα, το βαμβάκι και ο καπνός τα οποία εξάγονταν σε άλλες χώρες. Σε συνδυασμό με την βελτίωση της γεωργικής παραγωγής την περίοδο που ακολούθησε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή παρατηρείται και ανάκαμψη της βιομηχανικής δραστηριότητας. Οι πρόσφυγες διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην βιομηχανική επέκταση λόγω της τριπλής τους ιδιότητας ως επιχειρηματική δράση, ως εργατικό δυναμικό και ως διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Οι στεγαστικές ανάγκες ώθησαν στην ανάπτυξη βιομηχανιών οικοδομικών υλικών, ενώ αύξηση παρουσίασαν και οι κλωστοϋφαντουργίες και οι βιομηχανίες χημικών προϊόντων, βασικών αγαθών και τροφίμων.⁸⁵ Για την εγκατάσταση των προσφύγων προτιμήθηκαν περιοχές που αποτελούσαν βιομηχανικά κέντρα καθώς και περιοχές ανάπτυξης της συλλογής και επεξεργασίας εμπορικών γεωργικών καλλιεργειών, όπως για παράδειγμα του καπνού. Οι πρόσφυγες αποτέλεσαν ένα φτηνό εργατικό δυναμικό το οποίο αποδείχθηκε πολύ κερδοφόρο για τη βιομηχανία. Περιοχές που δέχτηκαν μεγάλο μέρος του προσφυγικού κόσμου, εκτός από τη Θεσσαλονίκη και την Αττική ήταν η Ερμούπολη, η Καβάλα, ο Βόλος, η Ξάνθη, το Ναύπλιο, το Αίγιο, το Αγρίνιο, το Άργος, η Πάτρα και η Καλαμάτα. Εξαιρέση δεν αποτέλεσαν και μικρότερες μεταποιητικές μονάδες, στη σαπωνοποιία, τα κεραμεία και τη βυρσοδεψία των νησιών του Αιγαίου που και αυτά με τη σειρά τους υποδέχτηκαν μέρος του προσφυγικού πληθυσμού. Ωστόσο, δεν έλειψαν οι δημιουργίες βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων από τους ίδιους τους πρόσφυγες οι οποίοι επιδόθηκαν σε τομείς όπως η ταπητουργία και η υφαντουργία μεταφέροντας από την πατρίδα τους την τεχνογνωσία και μοντέλα οργάνωσης της εργασίας τους.

Η συμβολή της προσφυγικής εγκατάστασης αποδείχθηκε πολύ σημαντική και παράγοντα εκσυγχρονισμού τόσο της κοινωνίας όσο και του κράτους. Πολλά νοσοκομεία που συνεχίζουν να λειτουργούν μέχρι και σήμερα, όπως το Αγία Όλγα και το Γενικό Κρατικό Νίκαιας άρχισαν ως δημόσια ή ιδιωτικά προσφυγικά νοσοκομεία, ενώ η συμβολή τους εντοπίζονται ακόμα και στην ανάπτυξη νέων τρόπων έκφρασης

⁸⁴ Έλσα Κοντογιώργη, «Η Αποκατάσταση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7 (2003), σ. 101-118

⁸⁵ Χριστίνα Αγριαντώνη - Γεωργία Μ. Πανσελήνα, «Η Ελληνική Οικονομία», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7 (2003), σ. 121-134

στην καθημερινή ζωή και με την παρουσία τους να γίνεται έκδηλη στον καλλιτεχνικό και στον πνευματικό κόσμο⁸⁶.

Είναι σημαντικό όμως να επισημανθεί πως ακόμα και ανάμεσα στους πρόσφυγες παρατηρείται μια διαστρωμάτωση ανάλογα με την οικονομική τους επιφάνεια, την κατοικία τους ή αλλού. Ενδεικτικά, υπήρχαν ορισμένοι πρόσφυγες που βρίσκονταν στις παρυφές των οικισμών ή στους κοινόχρηστους χώρους των οικισμών, αδυνατώντας να λάβουν μερίδιο από την κρατική μέριμνα, ενώ από την άλλη υπήρχαν πρόσφυγες που δεν δέχονταν να λάβουν την κρατική φιλανθρωπική παρέμβαση. Η τελευταία αυτή κατηγορία των προσφύγων είχε αναμειχθεί με τους γηγενείς και ζούσαν σε προνομιούχες περιοχές, όπως στη Νέα Σμύρνη και στη Φιλοθέη. Οι πρόσφυγες παρατηρείται πως εντάχθηκαν στην ελληνική κοινωνία «κατά τάξεις» και αναδομήθηκαν στις προηγούμενες κοινωνικές κατηγορίες που υπήρχαν στον ελλαδικό χώρο. Από τη στιγμή που οι Έλληνες πρόσφυγες δεν ήταν και αυτοί ομοιογενής αλλά εμπειρείχαν μέσα τους την έννοια της αναδόμησης, όταν μεταφυτεύθηκαν στις νέες πόλεις και στις περιοχές της υπαίθρου τους δόθηκε η ευκαιρία μέσω της αναπτυσσόμενης κοινωνίας υποδοχής και με την κρατική πολιτική που υπήρχε να βρουν το δρόμο για την κοινωνική τους ένταξη και την αμοιβαία αφομοίωσή τους⁸⁷.

⁸⁶ Μιχάλης Βαρλάς, *ό. π.*, τχ. 18 (2010), σ. 6-31

⁸⁷ Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό. π.*, σ.117-145

Γ' Κεφάλαιο

Μικρασιάτες πρόσφυγες στην περιοχή της Μεσσηνίας

3.1. Η έλευση των προσφύγων στον ελληνικό χώρο και η εγκατάστασή τους στην Μεσσηνία

Τα δραματικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν κατά την περίοδο του 1922 διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη της ελληνικής ιστορίας του εικοστού αιώνα. Η Ελλάδα μέχρι τον Νοέμβριο του 1922 υπολογίζεται ότι είχε δεχτεί 300.000 πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και 600.000 από τη Μικρά Ασία. Μέσα σε διάστημα λίγων εβδομάδων ο αριθμός αυτός των προσφύγων πολλαπλασιάστηκε δημιουργώντας το λεγόμενο «προσφυγικό ζήτημα». Οι πρόσφυγες κατά τους πρώτους μήνες άφιξής τους στην Ελλάδα αντιμετώπισαν πλήθος δυσκολιών. Τις δυσκολίες όμως αυτές τις βίωναν ως κάτι προσωρινό, μέχρι που η συνθήκη της Λωζάνης γκρέμισε κάθε όνειρό που είχαν για επιστροφή στην πατρίδα τους.⁸⁸

Η Ελλάδα το 1922 ήταν μια χώρα που είχε διχαστεί πολιτικά, η οικονομία της που στηριζόταν κατά βάση στην γεωργία είχε αποσταθεροποιηθεί και είχε υποχρεωθεί να ενσωματώσει μια πολύ μεγάλη πληθυσμιακή ομάδα 1.500.000 προσφύγων. Για την επίλυση όλου αυτού του προβλήματος χρειάστηκε να ζητήσει την συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών. Η υποχρεωτική μετακίνηση ενός τόσο μεγάλου αριθμού ατόμων, η μετεγκατάστασή τους και η αποκατάστασή τους, η αστική αλλά και η αγροτική, αποτέλεσε ένα κρίσιμο θέμα τόσο από κοινωνική όσο και από πολιτική άποψη. Για την επίλυση, λοιπόν, αυτού του προβλήματος κρίθηκε αναγκαίος ο συντονισμός και η συνεργασία διαφόρων φορέων σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων ανατέθηκε στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) το οποίο διήρκεσε από τις 11 Νοεμβρίου του 1923 μέχρι το Δεκέμβριο του 1930. Εκτός από την αποκατάσταση των προσφύγων σκοπός της ΕΑΠ ήταν να ενταχθούν σταδιακά οι πρόσφυγες και οικονομικά στην ελληνική κοινωνία. Η διάκριση των προσφύγων μεταξύ «αστών» και «αγροτών» βασίστηκε όχι τόσο στην επαγγελματική τους κατάρτιση αλλά σε ποικίλους άλλους παράγοντες, όπως για παράδειγμα στην ανάγκη η χώρα να καταφέρει να αναπτύξει την

⁸⁸ Ραϊμόνδου Αλβανού, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου», στο: *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας*, τ. 7 (2011), σ. 43-82

αγροτική της παραγωγής προκειμένου να βρει τους αναγκαίους πόρους που χρειαζόταν για να εξοφλήσει τα δάνεια που είχε λάβει. Για την επίτευξη ακριβώς αυτού του στόχου δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στην αγροτική αποκατάσταση και όχι τόσο στην αστική αποκατάσταση των προσφύγων.

Οι περιοχές της υπαίθρου που δέχτηκαν μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων ήταν η Μακεδονία και η Θράκη, καθώς εκεί υπήρχαν μεγαλύτερες εκτάσεις καλλιεργήσιμων γαιών. Η αγροτική αποκατάσταση συντελούσε στον περιορισμό της διάδοσης των επιδημιών στις πόλεις, μιας και αυτές αποφορτίζονταν από μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, μειωνόταν ο κίνδυνος ανάπτυξης κοινωνικών αναταραχών, ενώ παράλληλα επιτυγχανόταν η μείωση της παθητικότητας του ισοζυγίου των πληρωμών της χώρας και αυξανόταν η γεωργική παραγωγή.

Η αστική αποκατάσταση συνέβαλε στην δημογραφική ενίσχυση των μεγάλων αστικών κέντρων. Ο πληθυσμός της ελληνικής επικράτειας, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, αποτελούνταν από 5.016.889 κατοίκους, όπου με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα και τον Πειραιά, τα τρία μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας στα οποία συγκεντρωνόταν ο μεγαλύτερος όγκος του πληθυσμού, καθώς και την Πάτρα που ο πληθυσμός της έφτανε τους 50.000 κατοίκους, το υπόλοιπο περίπου 23% του πληθυσμού ήταν εγκαταστημένο σε 10 πόλεις που ο πληθυσμός τους υπολογιζόταν άνω των 10.000 κατοίκων. Στην απογραφή του 1928 παρατηρήθηκε μία αύξηση του συνολικού πληθυσμού της χώρας κατά 23,68% και πιο συγκεκριμένα οι κάτοικοι της χώρας υπολογίζονταν σε 6.204.000. Ο πληθυσμός στα αστικά κέντρα είχε σχεδόν διπλασιαστεί, με τη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα και τον Πειραιά να έχουν συγκεντρώσει πάνω από τον μισό πληθυσμό των προσφύγων, περίπου από 100.000 μέχρι 130.000 πρόσφυγες. Αντίστοιχα και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα αύξησαν τον πληθυσμό τους, ενώ πλέον οι πόλεις με πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων υπολογίζονταν σε 45 πόλεις της επικράτειας. Μεγαλύτερη συγκέντρωση προσφύγων παρουσίασαν οι πόλεις των Νέων Χωρών, όπως ήταν η Καβάλα, η Δράμα και οι Σέρρες καθώς επρόκειτο για κέντρα που συγκέντρωναν, επεξεργάζονταν και εμπορεύονταν καπνό. Η ΕΑΠ στα πλαίσια στέγασης των προσφύγων ενίσχυσε την ανάπτυξη του οικοδομικού τομέα των πόλεων και παράλληλα έδινε ευκαιρίες απασχόλησης των προσφύγων σε αυτόν τον επαγγελματικό κλάδο. Ακόμα, σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσει το μεγάλο πρόβλημα εύρεσης εργασίας στους πρόσφυγες και του μεγάλου ποσοστού ανεργίας παρείχε οικονομικά κίνητρα για την ίδρυση εργοστασίων και βιοτεχνιών κεραμοποιίας και ταπητουργίας. Με αυτόν τον τρόπο παρείχαν την ευκαιρία σε μεγάλο μέρος των

προσφύγων να βρουν εργασία σε έναν κλάδο στον οποίο κατείχαν πολλές τεχνικές, οι οποίες ήταν άγνωστες στους γηγενείς εργάτες⁸⁹.

Ανάμεσα στις πόλεις που υποδέχτηκαν προσφυγικούς πληθυσμούς με την προοπτική να απασχοληθούν στον τοπικό εμποροβιομηχανικό τομέα ήταν και η Καλαμάτα, μια πόλη με πολυσύχναστο λιμάνι. Στην απογραφή του 1920 η πόλη της Καλαμάτας υπολογίζεται ότι αριθμούσε 20.800 κατοίκους, ενώ το 1928 παρατηρείται αύξηση με τους κατοίκους να υπολογίζονται σε 28.960. Αξίζει να επισημανθεί πως ο νομός Μεσσηνίας μέχρι τον Απρίλιο του 1923, πριν διεξαχθεί η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, είχε ήδη υποδεχτεί περίπου 9.323 άτομα, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν γυναίκες. Η πόλη της Καλαμάτας, ως η πρωτεύουσα του νομού αποτέλεσε πόλο συγκέντρωσης προσφυγικού πληθυσμού, καθώς επρόκειτο για μια πόλη με λιμάνι και αποτελούσε ένα αξιόλογο βιομηχανικό και εμπορικό κέντρο. Άλλες παράλιες περιοχές του νομού οι οποίες υποδέχτηκαν πρόσφυγες ήταν η Μεσσήνη, τα Φιλιατρά, η Πύλος και λιγότερους η Ανδρίτσεινα⁹⁰.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί πως η Μεσσηνία κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα δεν χαρακτηριζόταν από πλούσια εμπορική δραστηριότητα, ενώ τα πιο σημαντικά της λιμάνια περιορίζονταν σε 3-4. Συγκριτικά με το λιμάνι της Κορώνης και της Πύλου, το λιμάνι και το εμπόριο της Καλαμάτας στις αρχές ήταν μικρότερο από τα υπόλοιπα. Σταδιακά κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα η κοινωνική και οικονομική ζωή της Μεσσηνίας ξεκινά να βελτιώνεται. Ο πληθυσμός της Μεσσηνίας αρχίζει να αυξάνεται, ενώ παρατηρείται να εγκαταλείπει τους ορεινούς οικισμούς και να εγκαθίσταται στις πεδινές περιοχές. Στην πλειοψηφία τους οι κάτοικοι είναι αγρότες, ενώ η καλλιέργεια της σταφίδας και η αύξηση του εμπορίου στην περιοχή παρατηρείται μετά το 1860 όπου καθιερώνεται από την Αγγλία και τη Γαλλία η ελευθερία του εμπορίου. Η καλλιέργεια της σταφίδας θα αποτελέσει για τις αγροτικές οικογένειες πηγή πλούτου, οικονομικής δύναμης και κοινωνικής επιρροής. Στη Μεσσηνία αρχίζουν να αναπτύσσονται νέα εμπορικά στρώματα και μαζί με την Ηλεία και την Αχαΐα συνιστούν το κέντρο του νέου μονοεξαγωγικού τύπου οικονομίας. Το έδαφος γίνεται προσοδοφόρο για να ακμάσει το εισαγόμενο εμπόριο, όπου ξένα βιομηχανικά προϊόντα, συνήθειες και τρόποι ζωής της Δύσης διαμορφώνουν ένα νέο αστικό

⁸⁹ Έλσα Κοντογιώργη, *ό. π.*, σ. 101-118

⁹⁰ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Σηνοικισμοί Καλαμάτας & Μεσσήνης*, Καλαμάτα 2008, σ. 28-30, στο εξής βλ. Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Σηνοικισμοί*

στρώμα, έχοντας ως κέντρο την Καλαμάτα. Η πόλη της Καλαμάτας σταδιακά μετατρέπεται σε διοικητικό κέντρο και το γεγονός αυτό της δίνει τη δυνατότητα να συγκεντρώσει όλη την εμπορική δραστηριότητα της περιοχής υπερβαίνοντας σε κυριαρχία τους παλιούς της ανταγωνιστές. Η πόλη της Καλαμάτας αρχίζει να αλλάζει μορφή, καθώς εκτελούνται δημόσια και άλλα έργα, λαμβάνοντας μια πιο σύγχρονη υπόσταση. Επίσης, ιδρύονται λέσχες για τους νέους αστούς και εκδίδονται εφημερίδες, όμως ο πληθυσμός της αστικής πόλης της Καλαμάτας παραμένει αρκετά μικρός και δεν μπορεί να υποστηρίξει την ανάπτυξη μιας τοπικής βιομηχανίας, ενώ όσες βιοτεχνικές μονάδες προσπαθούν να δημιουργηθούν την περίοδο αυτή είναι μικρές και η δημιουργία τους βασίζεται στην επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων, όπως για παράδειγμα μεταξουργία, σαπωνοποιία και οινοποιία.

Τα χρόνια που ακολούθησαν για την Μεσσηνία δεν προέκυψε κάποια μεταβολή στην οικονομική της ανάπτυξη. Οι μικρές βιομηχανικές μονάδες δεν είναι ικανές να αλλάξουν τον χαρακτήρα της πόλης, πόσο μάλλον του μεσσηνιακού νομού. Η σταφίδα είτε έμμεσα, είτε άμεσα αποτελούσε την βασική οικονομική πηγή, ενώ ιστιοφόρα και εκατοντάδες ατμόπλοια συγκεντρώνονταν στο λιμάνι της. Το λιμάνι της την συνέδεε με το εξωτερικό, ενώ ο σιδηρόδρομος με την Αθήνα. Η Καλαμάτα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα καταφέρνει να αναδειχθεί σε αξιοσημείωτο διοικητικό και εμπορικό κέντρο της Νότιας Πελοποννήσου και καταλαμβάνει στην πέμπτη θέση ανάμεσα στις πιο σημαντικές εμπορικές πόλεις της χώρας, μετά την Αθήνα, τον Πειραιά, την Πάτρα και την Σύρο. Όφελος από την οικονομική αναβάθμιση της πόλης φέρει και η ποιότητα ζωής της η οποία αρχίζει να διαμορφώνεται λόγω του πλούτου των εμπόρων και της αυτοπεποίθησης της αστικής τάξης. Μια νέα αστική τάξη από πιο μορφωμένα άτομα αρχίζουν να αναδεικνύονται, όπως από δημόσιους υπαλλήλους, δικηγόρους και γιατρούς οι οποίοι κατευθύνουν προς την οικοδόμηση μιας πόλης πιο σύγχρονης, με δρόμους, περίτεχνα νεοκλασικά κτήρια, δημόσια κτήρια, νοσοκομεία, πτωχοκομεία και κοινωφελή ιδρύματα, ενώ ιδρύονται και νέα σχολεία, επεκτείνοντας την εκπαίδευση των κατοίκων της. Η Καλαμάτα, αν και μικρότερη από την Πάτρα, αναπτύσσεται σε πόλο εκδηλώσεων με διάφορα πολιτισμικά δρόμενα⁹¹.

⁹¹ Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, «Οικονομία και κοινωνία τον 19ο και 20ο αιώνα στην Μεσσηνία», στο: *Μεσσηνία: Τόπος, χρόνος, άνθρωποι (Επιμ. Π. Θέμελης)*, Αθήνα 2007, σ. 334, στην ιστοσελίδα: ResearchGate, διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/261403015_Theodoros_Sakellariopoulos2007Oikonomia_kai_koinonia_ton_19o_kai_20o_aiona_sten_MesseniaTopos_chronos_anthropoi_Athena_Miletos_2007ss_334ISBN_978-960-8460-97-3, ημερομηνία προσπέλασης 29/4/2022

Μέσα από το πέρασμα του χρόνου η Καλαμάτα είχε καταφέρει να εξελιχθεί σε μια σύγχρονη πόλη, αποβάλλοντας από πάνω της τον επαρχιώτικο χαρακτήρα. Ακόμα, η πόλη περιλάμβανε ηλεκτροκίνητο τραμ από το 1910, το 1899 απέκτησε ηλεκτροφωτισμό, το λιμάνι της είχε μετατραπεί σε έναν πολυσύχναστο σταθμό πλοίων και η ίδρυση δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων, σωματείων, λέσχες, κοσμικών κέντρων (ο Κήπος της Εδέμ), εφημερίδες, θέατρο της απέδιδαν την περίοδο αυτή μια πολιτιστική και πνευματική πνοή⁹².

Ωστόσο, ο ρόλος της Καλαμάτας και γενικότερα της Μεσσηνίας επρόκειτο να περιοριστεί κατά την περίοδο του 20^{ου} αιώνα, για δύο βασικούς λόγους. Ο πρώτος λόγος αφορά τους βαλκανικούς πολέμους (1912-1913) και ο δεύτερος σχετίζεται με την αύξηση των εδαφικών εκτάσεων της Ελλάδος. Νέα αστικά κέντρα, όπως τα Ιωάννινα, η Θεσσαλονίκη και ο Βόλος επρόκειτο να αναδειχθούν περιορίζοντας τον ρόλο της Πελοποννήσου. Η σταφιδική κρίση που ξέσπασε κατά την περίοδο 1893-1905 θα επηρεάσει βαθύτατα τη Μεσσηνία η οποία υφίσταται κοινωνική και οικονομική αλλαγή. Η κρίση αυτή επρόκειτο να διαρκέσει μέχρι και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η ανάπτυξη που είχε παρουσιάσει η Μεσσηνία κατά την διάρκεια της προηγούμενης περιόδου θα εισέλθει σε μια κατάσταση κρίσης και μααρασμού η οποία θα παραμένει αμετάβλητη.

Σε μια προσπάθεια σταθεροποίησης των αγροτικών εισοδημάτων οι κυβερνήσεις θα προβούν σε μια σειρά κρατικών παρεμβάσεων. Εκτός από τη σταφίδα νέα προϊόντα θα κάνουν την εμφάνισή τους όπως τα σύκα και ο καπνός, διαφοροποιώντας τις αγροτικές καλλιέργειες. Παράλληλα, παλαιότερες επιχειρήσεις αρχίζουν να επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους, αλλά και νέες εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης της τοπικής αγοράς. Τη δεκαετία του 1920 ιδρύονται νέες εταιρίες όπως οι Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελιστρίας», η εταιρία Οίνων και Οινοπνευμάτων και οι καπνοβιομηχανίες Σκιά, Καρέλια, Τσιλιβή, Δαμηλάτη, Πτωχούλη. Η εμφάνιση νέων εργατικών στρωμάτων οδηγούν στην εκδήλωση κινητοποιήσεων και απεργιών έναντι του κράτους και των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που ακολούθησαν, καθώς και η έλευση των προσφύγων στη Μεσσηνία του 1922 επρόκειτο να αυξήσουν το ποσοστό των

⁹² Αναστασία Μηλίτση –Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης μέσα από τα τεκμήρια δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων, 1830-1940*, Καλαμάτα 2010, σ. 15, στο εξής βλ. Αναστασία Μηλίτση–Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαμάτα*

φτωχότερων στρωμάτων της πόλης. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου τα προβλήματα που αφορούσαν τον καπνό και τη σταφίδα ωθούσαν στην δημιουργία κοινωνικών διαμαρτυριών προς το κράτος, με τη Μεσσηνία να μην θυμίζει σε τίποτα την προηγούμενη περίοδο. Η αστική αυτοπεποίθηση που την χαρακτήριζε έχει χαθεί ενώ νέα κοινωνικά στρώματα άρχισαν να κάνουν δυναμική την παρουσία τους⁹³.

Μέσα σε αυτό το κλίμα η Καλαμάτα ως ένα από τα περιφερειακά κέντρα της Παλαιάς Ελλάδας υφίσταται πολλές μεταβολές σε όλους τους τομείς. Η Μεσσηνία υφίσταται δημογραφικές ανακατατάξεις λόγω της έλευσης των Μικρασιατών προσφύγων. Η βιοτεχνική-βιομηχανική και εμπορική της ανάπτυξης φαίνεται να έλκει πολλούς πρόσφυγες. Η στροφή της στον δευτερογενή τομέα της έδωσε την δυνατότητα να διατηρήσει τον πληθυσμό της παρά τη σταφιδική κρίση που υπέστη. Ενδεικτικά, ο πληθυσμός της Καλαμάτας το 1907 υπολογίζεται σε 13.123 κατοίκους, το 1920 σε 20.905 και το 1928 σε 28.955, εν αντίθεση με άλλες πόλεις του νομού όπως της Μεσσήνης που το 1907 οι κάτοικοί της υπολογίζονται σε 6.039, το 1920 μειώνονται σε 5.569 και το 1928 είναι 6.725. Επιπλέον, η Καλαμάτα παρουσιάζει μεταβολές στην κοινωνική της σύνθεση, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, με την βιοτεχνία-βιομηχανία να απασχολεί πολύ μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων (16,82) έναντι της γεωργίας (4,17). Όλες αυτές οι πληθυσμιακές μεταβολές, οι αλλαγές στην οικονομία, στην κοινωνία, οι πολιτιστικές και πολιτικές αλλαγές διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη της ευρύτερης περιοχής της Μεσσηνίας⁹⁴.

3.2. Μέτρα αποκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφυγικών πληθυσμών

3.2.1. Το πρώτο διάστημα άφιξης

Η άφιξη των προσφύγων στην Καλαμάτα ξεκίνησε από το 1914, με την είσοδο της Τουρκίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Την περίοδο εκείνη, οι Τούρκοι με πρόσχημα την εμπόλεμη κατάσταση και καθοδηγούμενοι από τους Γερμανούς ωθούν αρχικά τους ελληνικούς πληθυσμούς των παραλιακών πόλεων της Ιωνίας και της περιοχής του Μαρμαρά να εγκαταλείψουν την πατρογονική τους γη και να φύγουν. Ο

⁹³ Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *ό. π.*, σ. 334, στην ιστοσελίδα: ResearchGate, διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/261403015_Theodoros_Sakellariopoulos2007Oikonomia_kai_koinonia_ton_19o_kai_20o_aiona_sten_Messeniasto_P_Themeles_epim_MesseniaTopos_chronos_anthropoi_Athina_Miletos_2007ss_334ISBN_978-960-8460-97-3, ημερομηνία προσπέλασης 29/4/2022

⁹⁴ Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ)*, Αθήνα 2002, τ. Β΄(1^ο), σ. 130-155

αριθμός αυτών των προσφύγων στην περιοχή της Μεσσηνίας κυμαινόταν το 1914 σε 480 άτομα και την περίοδο 1915-1916 μόλις σε 5 άτομα.

Το μεγάλο προσφυγικό κύμα που κατέκλεισε την περιοχή της Μεσσηνίας έφθασε την περίοδο του 1922, σχεδόν παράλληλα με την πτώση του μικρασιατικού μετώπου και την υποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων. Οι πληθυσμιακές ομάδες προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας, τόσο της κεντρικής, όσο και των παράλιων περιοχών της. Πρόσφυγες, όμως, συνέχισαν να φτάνουν στην Καλαμάτα και τα επόμενα χρόνια και κυρίως μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923 όπου προέβλεπε και την υποχρεωτική μετακίνηση των πληθυσμών ανάμεσα στις δύο χώρες. Πολλοί από τους πρόσφυγες που κατέκλυσαν την Καλαμάτα είναι αξιοσημείωτο πως προέρχονταν από την ανατολική Θράκη και από τη βορειοδυτική Μικρά Ασία, δηλαδή από περιοχές στις οποίες ο ελληνισμός είχε μακραίωνη ιστορική πορεία⁹⁵.

Το πρώτο διάστημα ορίστηκε αναγκαίο να καλυφθούν οι άμεσες ανάγκες περίθαλψης των προσφύγων, δηλαδή η παροχή διατροφής, η ένδυση, η στέγαση και η υγειονομική τους περίθαλψη. Το κράτος αδυνατώντας να ανταπεξέλθει στην περίθαλψη όλων αυτών των προσφύγων περιορίστηκε να καλύψει μόνο τις στοιχειώδεις ανάγκες τους, μέσα από τη σύσταση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων. Καθοριστικός, όμως, υπήρξε και ο ρόλος των Νομαρχών και των Δημάρχων οι οποίοι επιμερίστηκαν και αυτοί ένα μέρος της περίθαλψης. Ταυτόχρονα, σύλλογοι, σωματεία, ιδιώτες, αλλά και ξένες οργανώσεις συνέβαλαν στην περίθαλψη του προσφυγικού αυτού πληθυσμού. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός υπήρξε ένας από τους οργανισμούς που υπολογίζεται πως τον Μάρτιο του 1923 είχε αναλάβει να καλύψει τις επισιτιστικές ανάγκες πάνω από 500.000 προσφύγων που βρίσκονταν όχι μόνο στη Μεσσηνία, αλλά και στους δίπλα νομούς. Πιο συγκεκριμένα, τον Δεκέμβριο του 1922 ο κ. Κάρολος Λούης, εκπρόσωπος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού έφτασε στην Καλαμάτα και σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές προχώρησε στην οργάνωση και στον συντονισμό του προσφυγικού πληθυσμού. Ο Αμερικανός αντιπρόσωπος φρόντισε για την ίδρυση σταθμού τροφίμων στο κέντρο της Καλαμάτας με σκοπό να καλυφθούν οι διατροφικές ανάγκες των προσφύγων της Μεσσηνίας, της Λακωνίας αλλά και της Αρκαδίας. Ακόμα, μερίμνησε για την καταγραφή της

⁹⁵ Αναστασία Μηλίτη-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί*, σ. 31-45

πληθυσμιακής ομάδας των προσφύγων και την κατηγοριοποίησή τους ανάλογα με την ηλικία τους, το φύλο τους και την παραγωγική τους ικανότητα⁹⁶. Επίσης, διεξήχθησαν συναυλίες με σκοπό την συγκέντρωση χρημάτων για τα προσφυγόπουλα, και γενικότερα για τους πρόσφυγες, μετά την μικρασιατική καταστροφή⁹⁷. Η τοπική κοινωνία της Καλαμάτας οργανώνοντας διάφορες δράσεις, όπως εράνους, φιλανθρωπικές γιορτές και λαχειοφόρες αγορές προσπάθησε και αυτή από τη μεριά της να βοηθήσει στο έργο περίθαλψης των προσφύγων.

Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητο να επισημανθεί πως από τα άτομα που έφτασαν στη Μεσσηνία, το μεγαλύτερο μέρος τους αποτελούνταν από γυναικόπαιδα (634 παιδιά και 861 γυναίκες), από γυναίκες που ήταν χήρες (255 χήρες) και από ορφανά παιδιά (590 ορφανά). Η δημογραφική αυτή ανισορροπία που παρατηρείται μπορεί κανείς να την δικαιολογήσει αν αναλογιστεί την βίαιη στρατολόγηση που είχαν αναγκαστεί να ακολουθήσουν οι χριστιανοί άνδρες στα «τάγματα εργασίας» από τους Τούρκους αλλά και από τις μεγάλες απώλειες που υπέστησαν κατά την ξαφνική τους φυγή από την παρτίδα τους και από τους πολέμους. Η δημογραφική αυτή σύσταση διαδραμάτισε αναμφίβολα καθοριστικό παράγοντα και επέφερε πολλά προβλήματα στην οικονομική ένταξη των νεοαφιχθεισών οικογενειών τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και στη μεσσηνιακή περιοχή⁹⁸.

Επιπλέον, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός μερίμνησε για την διανομή κλινοσκεπασμάτων, αλευριού και συμπυκνωμένου γάλακτος για τα παιδιά των προσφύγων, ενώ και το Υπουργείο Περιθάλψεως προχώρησε στην ίδρυση του «Εθνικού ορφανοτροφείου Καλαμών» στην πόλη της Καλαμάτας. Στο ορφανοτροφείο περιέθαλπαν παιδιά που ήταν ορφανά, λόγω του πολέμου, τα προσφυγόπουλα και τα παιδιά των αναξιοπαθούντων, ενώ φρόντιζαν και για την επαγγελματική τους κατάρτιση προκειμένου εξερχόμενα του ορφανοτροφείου να ήταν ικανά να ασκήσουν μία τέχνη. Αρμόδιοι για την συντήρηση του ορφανοτροφείου, εκτός από το ετήσιο επίδομα που χορηγούνταν από το Δημόσιο, ορίζονταν οι δήμοι, οι ναοί των κοινοτήτων, η περιφέρεια, ενώ η λειτουργία του ορφανοτροφείου στηριζόταν και σε ιδιωτικές δωρεές⁹⁹.

⁹⁶ *Σημεία Καλαμών*, αρ. φ. 2828, 24.12.1922, σ. 2

⁹⁷ ΣΚ, αρ. φ. 2818, 14.12.1922, σ. 2

⁹⁸ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί*, σ. 46-59

⁹⁹ ΣΚ, αρ. φ. 2831, 28.12.1922, σ. 2

Το πρώτο κύμα προσφύγων που έφτασε στην Καλαμάτα το 1914 λόγω του μικρότερου μεγέθους του δεν δημιούργησε κοινωνικές αναταράξεις στην λειτουργία της πόλης. Αντιθέτως, η προσέλευσή τους ήταν ευπρόσδεκτη από τους κατοίκους που αποζητούσαν επιπρόσθετα εργατικά χέρια και καλούς τεχνίτες. Η κατάσταση όμως δεν ήταν το ίδιο το 1922. Για τα επόμενα τρία χρόνια στο λιμάνι της Καλαμάτας έφταναν συνεχώς πρόσφυγες οι οποίοι αποβιβάζονταν από τα καράβια και στοιβάζονταν σε αποθήκες που είχαν επιταχθεί για να μεταφερθούν πάλι έπειτα είτε σε άλλα λιμάνια, είτε σε προσφυγικά κέντρα. Για όσους παρέμειναν στην πόλη, οι τοπικές αρχές αναλάμβαναν να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες. Ναοί, αποθήκες, σχολεία και διαμερίσματα της πόλης που παρέμεναν κλειστά επιτάχθηκαν προκειμένου να εξασφαλιστεί μια προσωρινή στέγη για όλους αυτούς τους ανθρώπους¹⁰⁰. Επιπλέον, το κάθε άτομο ή η κάθε προσφυγική οικογένεια έλαβε ένα βιβλιάριο και χρηματικό επίδομα 2 δραχμών ημερησίως από το Υπουργείο Περιθάλψεως¹⁰¹. Για την επίλυση του θέματος της διατροφής εφαρμόστηκε η μέθοδος των συσσιτίων ή κάθε άτομο μπορούσε με δελτία να πάρει μια συγκεκριμένη ποσότητα από κάποια βασικά προϊόντα, όπως για παράδειγμα κάθε άτομο ξεχωριστά μπορούσε να λαμβάνει κάθε μήνα από μία οκά ζάχαρης¹⁰². Για όσους πρόσφυγες δεν μπορούσαν να καλύψουν τις βασικές ανάγκες, οι τοπικές αρχές φρόντιζαν για την μετακίνησή τους προς την αγροτική ενδοχώρα όπου υπήρχε ανάγκη για εργατικά χέρια, επιτυγχάνοντας με αυτόν τον τρόπο την κάλυψη των αναγκών για εύρεση εργατικού δυναμικού, την ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής της περιοχής και ταυτόχρονα επιτελούσαν και το βασικό σκοπό στον οποίο αποσκοπούσε το έργο της περίθαλψης των προσφύγων, δηλαδή την εύρεση εργασίας στους προσφυγικούς πληθυσμούς προκειμένου να γίνουν χρήσιμα και παραγωγικά άτομα για την ελληνική κοινωνία¹⁰³.

3.2.2. Προσφυγικοί συνοικισμοί

Οι πρόσφυγες στην αρχή στεγάστηκαν σε διάφορα προσωρινά καταλύματα (παραπήγματα ή σκηνές) και έπειτα σε κτίρια που είτε ήταν δημόσια, είτε ιδιωτικά και τα οποία είχαν επιταχθεί ή ήταν μισθωμένα. Όλοι οι πρόσφυγες διέθεταν ένα πιστοποιητικό το οποίο ήταν αναγνωρισμένο από το σύλλογο των προσφύγων. Στο πιστοποιητικό αυτό αναγραφόταν ο χρόνος που είχαν προσφύγει στην Ελλάδα, ο τόπος

¹⁰⁰ ΣΚ, αρ. φ. 2774, 23.10.1922, σ. 1

¹⁰¹ ΣΚ, αρ. φ. 2773, 22.10.1922, σ. 1

¹⁰² ΣΚ, αρ. φ. 2803, 29.11.1922, σ. 2

¹⁰³ ΣΚ, αρ. φ. 2807, 3.12.1922, σ. 1

από τον οποίο προέρχονταν και η οικονομική τους κατάσταση. Με βάση αυτό το πιστοποιητικό μπορούσαν να λάβουν το ημερήσιο χρηματικό επίδομα, ενώ σε περίπτωση που δεν μπορούσαν να προσκομίσουν αυτό το έγγραφο τότε αρκούσαν κάποιες μαρτυρικές αποδείξεις. Όλοι οι πρόσφυγες που δέχονταν το σχετικό επίδομα ήταν απαραίτητο να έχουν λάβει και ένα ειδικό βιβλιάριο ταυτότητας στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν εκτός από διάφορα προσωπικά στοιχεία της ταυτότητας του ίδιου του πρόσφυγα, αλλά και των μελών της οικογένειάς του, στοιχεία αναφορικά με τη διεύθυνση κατοικίας του, σημειωνόταν οποιαδήποτε αλλαγή είχε επέλθει αυτής λόγω των συχνών μετακινήσεων αλλά και τα χρήματα που λάμβανε μηνιαία από το προσφυγικό επίδομα που τους χορηγούταν. Τα άτομα που είχαν εγγραφεί στα μητρώα όσων περιέθαλπε το ελληνικό κράτος ελέγχονταν συχνά από τους υπαλλήλους του Υπουργείου Περιθάλψεως οι οποίοι έδιναν ιδιαίτερη προσοχή στη εξακρίβωση της οικονομικής κατάστασης των προσφύγων ή της οικογένειάς τους που ελάμβανε το επίδομα, επισκεπτόμενοι τον τόπο κατοικίας τους για να το επιβεβαιώσουν. Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν κάποια μεταβολή της οικονομικής τους κατάστασης τότε ήταν σε θέση είτε να μειώσουν το ποσό της επιδότησης, είτε να την κόψουν ολικά¹⁰⁴.

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών που ακολούθησε κρίθηκε απαραίτητο να επέλθει η αγροτική και η αστική αποκατάσταση των προσφύγων. Την περίοδο του 1923 μέχρι το 1930 το έργο της περίθαλψης και της αποκατάστασης ανέλαβε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ενώ έπειτα το έργο αυτό τέθηκε υπό την αρμοδιότητα του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας. Στόχος της ΕΑΠ ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων, αποβλέποντας ταυτόχρονα και στην οικονομική τους ένταξη στην ελληνική κοινωνία. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες χωρίστηκαν σε αγρότες και αστούς όχι με βάση την επαγγελματική τους κατάσταση από τον τόπο που προέρχονταν, αλλά με γνώμονα την τελική τους αποκατάσταση στην Ελλάδα.¹⁰⁵

Στο νομό Μεσσηνίας οι Μικρασιάτες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν μόνο σε δύο πόλεις, στη Μεσσήνη και στην Καλαμάτα, ενώ εφαρμόστηκε η λεγόμενη «αστική» και όχι η «αγροτική» αποκατάσταση των προσφύγων, δηλαδή η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων είχε να μεριμνήσει για την εύρεση στέγης και κάποιας

¹⁰⁴ Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6 (2003), σ. 95-104, στο εξής βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά», τ. 6 (2003)

¹⁰⁵ Έλσα Κοντογιώργη, *ό. π.*, σ. 101-118

βιοποριστικής εργασίας για τους νεοαφιχθέντες πρόσφυγες. Αρχικά, για τους πρόσφυγες που έφτασαν στην Καλαμάτα κατασκευάστηκαν προσωρινοί καταυλισμοί, ενώ επιτάχθηκαν και δημόσια και δημοτικά κτίρια, όπως σχολεία, εκκλησίες, στρατώνες, γήπεδα και το κτίριο της Λαϊκής Σχολής, ενώ τοπικοί σύλλογοι προσπαθούσαν να βοηθήσουν τους πρόσφυγες, όπως ο Σύλλογος Κυριών που με δικές του δαπάνες είχε λάβει την απόφαση να οργανώσει συσσίτια¹⁰⁶. Στη συνέχεια, άρχισαν να κατασκευάζονται οι πρώτοι καταυλισμοί με σκηνές και παράγκες, ξύλινα παραπήγματα. Οι προσφυγικοί αυτοί συνοικισμοί οδήγησαν στην επέκταση του οικοδομικού ιστού της πόλης πέρα από τα όρια της «νεότερης» και της «παλιάς» πόλης της Καλαμάτας. Οι προσφυγικές συνοικίες ιδρύθηκαν στις παρυφές της πόλης, σε κατοικίες που ανήκαν τα πιο χαμηλά οικονομικά στρώματα και κατά κύριο λόγο στη δυτική πλευρά της κοίτης του ποταμού Νέδοντα, σε δημοτικά που ήταν απομακρυσμένα, σε απαλλοτριωμένα οικόπεδα ιδιωτικής κατοχής και δίπλα σε εργοστάσια. Πιο συγκεκριμένα, προσφυγικές συνοικίες δημιουργήθηκαν στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, στον Άγιο Κωνσταντίνο, στον Άγιο Ιωάννη του Αβραμιού, στην Πλεύνα, στην Ανάσταση, στον Κορδία και στην Ανάληψη¹⁰⁷.

Οι συνθήκες διαμονής τους στις παράγκες, αλλά και στις αποθήκες καθιστούσαν πολύ δύσκολη τη παραμονή τους και για αυτό το λόγο συχνά εξέφραζαν παράπονα για τις συνθήκες διαβίωσής τους ή αναγκάζονταν να μετακινούνται συχνά. Όσοι πρόσφυγες είχαν την οικονομική δυνατότητα νοίκιαζαν κάποια κατοικία και εγκατέλειπαν τα παραπήγματα, ενώ όσοι συνέχιζαν να μένουν προσπαθούσαν να επισκευάζουν τις φθορές, προέβαιναν σε μετατροπές ή πρόσθεταν και άλλα δωμάτια.

Η ανάγκη αντικατάστασης των ξύλινων παραπηγμάτων και η ανάγκη να λήξει η επίταξη των δημόσιων χώρων, οδήγησαν στα μέσα της δεκαετίας του 1920 την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων και το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως να ξεκινήσουν στην πόλη της Καλαμάτας την οργάνωση των συνοικισμών των προσφύγων, κατασκευάζοντας λίθινα οικήματα σε οικόπεδα που είχαν απαλλοτριωθεί. Αρχή έγινε με τον συνοικισμό της Ανάληψης το 1926 με πολλές οικογένειες να ζουν σε πιο ανεκτές συνθήκες ζωής. Ακολούθησαν οι συνοικισμοί του Αβραμόγιαννη, της ανατολικής Παραλίας και του συνοικισμού της πόλης της Μεσσήνης το 1930. Το 1932 κατασκευάστηκαν οι λίθινοι συνοικισμοί της Αγίας

¹⁰⁶ ΣΚ, αρ. φ. 2748, 20.9.1922, σ. 1

¹⁰⁷ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαμάτα*, σ. 13-23

Τριάδας και του Αγίου Κωνσταντίνου και το 1935 του Κορδία. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 οι δικαιούχοι πρόσφυγες είχαν την δυνατότητα μέσα από μια αίτηση στη Νομαρχία της Μεσσηνίας να δηλώσουν αίτημα επίσημης χορήγησης λίθινου οικήματος έναντι κάποιας προκαταβολής. Η δεκαετία του 1940 όμως που ακολούθησε δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας, παραμελώντας τις ανάγκες των προσφύγων. Μετά το 1950 ξεκίνησε ένα νέο πρόγραμμα «Στέγασης Αστών Προσφύγων» όπου δημιουργούνται οι συνοικισμοί Πλεύνα και Νησάκι το 1950 και το 1968 αντίστοιχα¹⁰⁸.

3.2.3. Υγειονομική-Κοινωνική μέριμνα

Η ελληνική κοινωνία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή στάθηκε ανέτοιμη να ανταπεξέλθει στις ιατρικές και νοσηλευτικές ανάγκες των προσφύγων που κατέκλυσαν τον ελλαδικό χώρο. Η έκρηξη του προσφυγικού ζητήματος αποτέλεσε την αφορμή για την πραγματοποίηση μιας σειράς ριζικών μεταρρυθμίσεων στη δημόσια υγεία. Η κυβέρνηση του Στυλιανού Γονατά προκειμένου να αντιμετωπίσει αυτή την κατάσταση προβαίνει στις 14 Δεκεμβρίου του 1922 στην ίδρυση του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, στο οποίο ενσωματώθηκε το υπάρχων Υπουργείο Περιθάλψεως που είχε ιδρυθεί από το 1917¹⁰⁹.

Οι πρόσφυγες λόγω των διάφορων δυσκολιών που αντιμετώπισαν κατά την μετακίνησή τους στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης στα προσωρινά καταλύματα που είχαν στεγαστεί κατά την έλευσή τους στους τόπους υποδοχής ήταν επιρρεπείς μολυσματικών ασθενειών. Η παρουσία των εξαθλιωμένων και άρρωστων αυτών ατόμων ευνοούσε την εξάπλωση επιδημικών ασθενειών, όπως ήταν η γρίπη, η ευλογιά, ο εξανθηματικός τύφος, η ελονοσία και άλλες. Συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν το πρώτο διάστημα άφιξης των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο να παρατηρείται αυξημένη η θνησιμότητά τους¹¹⁰. Σε μια προσπάθεια απομόνωσης των θυμάτων της ευλογιάς και του τύφου είχαν παραχωρηθεί στη διάθεση των υγειονομικών τα στρατιωτικά νοσοκομεία, οι εκκλησίες και τα μοναστήρια που είχαν εγκαταλειφθεί. Παράγοντες που επηρέασαν στην εκδήλωση των επιδημιών και στη

¹⁰⁸ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, Προσφυγικοί Συνοικισμοί, σ. 60-89

¹⁰⁹ Λένα Κορμά, «Πρόσφυγες και κρατική πολιτική στην υγειονομική αναδιοργάνωση της Ελλάδας του μεσοπολέμου», στα: *Πρακτικά του 5^{ου} Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας»*, Αθήνα 2012, σ. 199-203

¹¹⁰ Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά», τ. 6 (2003), σ. 95-104

ραγδαία εξάπλωσή τους στους προσφυγικούς πληθυσμούς ήταν οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης, η κακή διατροφή, ο μη υπολογισμός διαφόρων κλιματολογικών παραγόντων κατά την εγκατάσταση των προσφύγων και το πρόβλημα με το μολυσμένο νερό¹¹¹.

Τα μέτρα που ελήφθησαν για την υγειονομική περίθαλψη του προσφυγικού πληθυσμού κατέστησαν ανεπαρκή. Η υγρασία από τη διαμονή των προσφύγων σε παραπήγματα κοντά στη θάλασσα, στη δυτική και στην ανατολική παραλία της Καλαμάτας, η δυσεντερία εξαιτίας της απουσίας μέτρων καθαριότητας και η επιλόχειος μόλυνση ήταν μόνο μερικές από τις αιτίες εμφάνισης συμπτωμάτων βρογχοπνευμονίας, πνευμονίας και χρόνιας βρογχίτιδας, ωθώντας πολλούς ανθρώπους στον θάνατο¹¹². Ακόμα, επιδημικές-λοιμώδεις νόσοι όπως η φυματίωση, ο δάγγειος πυρετός, η ελονοσία και η μηνιγγίτιδα απειλούσαν την υγεία των δημοτών της Καλαμάτας ανεξαρτήτου αν ήταν πρόσφυγες ή όχι¹¹³.

Υπό το πρίσμα αυτών των συνθηκών η κεντρική εξουσία προέβη στην παραχώρηση του δικαιώματος της δωρεάν ιατρικής και νοσοκομειακής περίθαλψης όλων των προσφύγων, είτε στα δημόσια νοσοκομεία, είτε στα ειδικά διαμορφωμένα που είχαν δημιουργηθεί για τους πρόσφυγες. Ακόμα, διορίστηκαν γιατροί, μαίες και φαρμακοποιοί, ενώ μέσω των προσφυγικών φαρμακείων η χορήγηση των φαρμάκων γινόταν δωρεάν. Μέριμνα υπήρξε για τις γυναίκες που ήταν έγκυες και για τις επιτόκους δίνοντάς τους ένα έκτακτο επίδομα για να μπορούν να προμηθεύονται γάλα για τα βρέφη τους¹¹⁴. Η Νομαρχία της Μεσσηνίας, παράλληλα με τα μέτρα της κυβερνήσεως, από την αρχή εμφάνισης των πρώτων κρουσμάτων μηνιγγίτιδας, για να αποφύγει την διασπορά των μολυσματικών νόσων, προχώρησε στη λήψη προληπτικών μέτρων. Με γνώμονα την τήρηση των στοιχειωδών κανόνων υγιεινής, οι αρχές προχώρησαν στην αραίωση του προσφυγικού πληθυσμού και στην ενίσχυση της καθαριότητας κατασκευάζοντας αποχωρητήρια και λουτήρες¹¹⁵. Ωστόσο, και οι ίδιοι οι κάτοικοι καλούνταν να ακολουθούν τις οδηγίες των επιστημόνων και να φροντίζουν ιδιαίτερα για την προσωπική τους υγιεινή, για να αποφευχθεί η εξάπλωση των μολυσματικών ασθενειών. Οι πολίτες συνίστατο να μην έρχονται σε άμεση επαφή

¹¹¹ Λένα Κορμά, *ό. π.*, σ. 199-203

¹¹² Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί*, σ. 50-59

¹¹³ ΣΚ, αρ. φ. 2825, 21.12.1922, σ. 2

¹¹⁴ Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά», τ. 6 (2003), σ. 95-104

¹¹⁵ ΣΚ, αρ. φ. 2826, 22.12.1922, σ. 2

μεταξύ τους και να φροντίζουν ιδιαίτερα το τριχωτό της κεφαλής τους καθώς υπαίτιες για την μετάδοση του τύφου είναι οι ψείρες. Για αυτό το λόγο συνίσταται η καθημερινή πλύση της κεφαλής και η συχνή απολύμανση των ρούχων τους με καυτό νερό, με τους κουρείς και τους ξενοδόχους να είναι ιδιαίτερα προσεχτική και να κάνουν τακτικά απολυμάνσεις¹¹⁶. Η συνεχόμενη αύξηση όμως των κρουσμάτων, ακόμα και σε άλλες περιοχές του νομού, όπως ήταν η Θουρία, η Μεσσήνη και η Πυλία, οδηγεί στην έκδοση αστυνομικής διάταξης η οποία αφορά στη λήψη μέτρων για την περιφρούρηση της δημόσιας υγείας. Ενδεικτικά, η διάταξη αυτή προέβλεπε την υποχρέωση των γιατρών να αναφέρουν κάθε ύποπτο κρούσμα στις αρχές, όπως και οι διευθυντές των μεγάλων καταστημάτων να καταθέτουν αναφορά για την υγεία κάθε εργαζομένου τους. Ακόμα, τα αστυνομικά και τα υγειονομικά όργανα ήταν υπεύθυνα για την τακτική επιθεώρηση των κουρείων, των πανδοχείων και των ξενοδοχείων¹¹⁷.

Για τα προσφυγόπουλα και κυρίως για αυτά που ήταν ορφανά το Υπουργείο Περιθάλψεως προχώρησε το 1923 στην ίδρυση και στη λειτουργία ορφανοτροφείου αρρένων στην πόλη της Καλαμάτας¹¹⁸. Το ίδρυμα ονομάστηκε Εθνικό Ορφανοτροφείο Καλαμών και ένας επιπλέον σκοπός λειτουργίας του ήταν η παροχή μόρφωσης και επαγγελματικής επάρκειας στα ορφανά προκειμένου να μάθουν μια τέχνη που θα τα καθιστούσε στο μέλλον χρήσιμα και παραγωγικά μέλη της κοινωνίας¹¹⁹.

¹¹⁶ Θάρρος, αρ. φ. 7342, 11.02.1923, σ. 1

¹¹⁷ Ηλίας Ε. Μπιτσάνης, «Μηνιγγίτιδα, πρόσφυγες και αραιώση το 1922», στο: *Επιδημίες, πανδημίες και γιατροί στο Νησί. Μια συλλογή πληροφοριών και άρθρων* (Επιμ. Ηλίας Ε. Μπιτσάνης), Καλαμάτα 2022, σ. 40-43

¹¹⁸ ΣΚ, αρ. φ. 2808, 04.12.1922, σ. 4

¹¹⁹ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συννοικισμοί*, σ. 50-59

Δ' Κεφάλαιο

Η συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Μεσοησίας

4.1. Επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων

Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο μετά την μικρασιατική καταστροφή αποτέλεσε αποκλειστική ευθύνη των προσφύγων, καθώς η βοήθεια του κράτους σε αυτόν τον τομέα υπήρξε ελλιπής¹²⁰.

Καθοριστικό ρόλο για τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας διαδραμάτισαν οι πρόσφυγες οι οποίοι συνέβαλαν στην διεύρυνση της εγχώριας αγοράς, αποτέλεσαν σημαντικό εργατικό δυναμικό, ενώ συνέβαλαν και με την επιχειρηματική τους δράση. Η βιομηχανική πολιτική την περίοδο αυτή φαίνεται να απουσιάζει καθώς προτεραιότητα είχε δοθεί στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Τη δεκαετία του 1920 η σύσταση του προσφυγικού πληθυσμού, σε συνδυασμό με την δομή της ελληνικής βιομηχανίας που υπήρχε και την πολιτική που προωθούσε σχετικά με την ενίσχυση των μικροεπαγγελματιών, είχε ως αποτέλεσμα η βιομηχανική επέκταση να μην συνάδει και με μια ποιοτική αναβάθμιση της βιομηχανίας. Το μεγαλύτερο ποσοστό των μονάδων ήταν επιχειρήσεις μικρές και με χαρακτήρα οικογενειακό όπου ο δείκτης απασχόλησής τους ήταν χαμηλός και διέθεταν περιορισμένο εξοπλισμό¹²¹.

Ο προσφυγικός πληθυσμός διέφερε από τον πληθυσμό των μεταναστών οι οποίοι έφταναν σε μια χώρα με την προοπτική να βρουν μια θέση εργασίας σε μια οργανωμένη οικονομία και κοινωνία. Οι πρόσφυγες ήταν αναγκασμένοι να ξεκινήσουν από μηδενική βάση και να δημιουργήσουν μόνοι τους τις συνοικίες τους, τις πόλεις, τα χωριά στα οποία θα έμεναν. Το εμπόριο και η βιομηχανία καλούνταν να λειτουργήσουν σε μέρη που οι οικισμοί δεν ήταν οργανωμένοι, δεν υπήρχαν οι κατάλληλες υποδομές, τα δίκτυα μεταφορών ήταν ανεπαρκή, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να στηρίξουν την ανάπτυξη μεγάλων μονάδων και επιχειρήσεων. Σταδιακά οι μικρές μονάδες συνέβαλαν στην ανάπτυξη της τοπικής παραγωγής και στην αύξηση της κατανάλωσης με αποτέλεσμα να μετατραπούν αργότερα σε πραγματικές επιχειρήσεις και βιομηχανίες. Οι πρόσφυγες βιομήχανοι ερχόμενοι στον ελλαδικό χώρο μετέφεραν μαζί τους την τεχνογνωσία τους, την εμπειρία τους στον επιχειρηματικό τομέα και τα δίκτυα

¹²⁰ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί*, σ. 96-102

¹²¹ Χριστίνα Αγραντώνη- Γεωργία Μ. Πανσελήνα, *ό. π.*, σ. 121-134

συναλλαγών και επαφών τους. Η εξέλιξη που σημείωσε η βιομηχανία στην Ελλάδα είναι συνυφασμένη με την άφιξη και την οικονομική ενσωμάτωση των προσφύγων¹²².

Στην περιοχή της Μεσσηνίας, στις αρχές του 1930, από τον αντρικό προσφυγικό πληθυσμό υπολογίζεται ότι το 30% περίπου των απασχολούμενων ήταν εργάτες, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό αφορούσε ειδικευόμενους τεχνίτες. Είναι σημαντικό να επισημανθεί πως οι πρόσφυγες είχαν την φήμη των «άριστων τεχνιτών» (ζαχαροπλάστες, υποδηματοποιοί, ξυλουργοί κ. ά.) ήδη από το 1914 στην Καλαμάτα, καθώς κατείχαν πολλά μυστικά της τέχνης τους, τα οποία επρόκειτο να μεταλαμπαδέσουν και στους ντόπιους κατοίκους. Η πόλη της Καλαμάτας ως μια παράλια πόλη με μεγάλο εμπορικό λιμάνι, στις δεκαετίες του 1920 και του 1930, συγκριτικά με άλλες πόλεις, αποτέλεσε πόλο έλξης για τους πρόσφυγες που είτε αυθόρμητα, είτε σε οργανωμένες αποστολές κατέφταναν στην πόλη για εύρεση εργασίας. Την περίοδο αυτή αξιοσημείωτη είναι η βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης¹²³.

Πιο αναλυτικά, αναφορικά με τις βιομηχανικές μονάδες που άκμασαν στη Μεσσηνία την περίοδο αυτή ήταν η Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων του Ζαν και Ρως και η Γεωργική Βιομηχανία Α.Ε. στον κλάδο της οινοποιίας και οινοπνευματοποιίας, στον κλάδο της μεταξουργίας ήταν η Μονή Καλογραιών, οι αφοί Μαλεύρη, οι αφοί Χριστόπουλοι και οι αφοί Στασινόπουλοι. Επιπλέον κλάδοι που σημείωσαν ανάπτυξη ήταν το ελαιουργείο-σαπωνοποιείο του Παναγιώτη Λιναρδάκη που είχε ιδρυθεί από το 1898, οι καπνοβιομηχανίες Κ. Πτωχούλη, οι αφοί Καρέλια, του Ηλ. Τσιλιβή και οι αφοί Δαμηλάτη¹²⁴.

Η άφιξη των προσφύγων στην Μεσσηνία ευνόησε τη βιομηχανική παραγωγή της πόλης καθώς αποτέλεσαν φθηνότερα εργατικά χέρια, γεγονός που σήμαινε για την παραγωγή χαμηλότερο αναλογικά κόστος. Το 1925 ιδρύθηκε στην Καλαμάτα μια μεγάλη αλευροβιομηχανία, κοντά στο τελωνείο της πόλης, η οποία στη συνέχεια έμεινε γνωστή ως οι Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια» Α.Ε. Μέτοχος και ένας από τους πρώτους διαχειριστές της εταιρείας αυτής υπήρξε ο Βρασίδης Φαϊππέας ο οποίος για χρόνια είχε κυλινδρόμυλο στη Σμύρνη. Αξίζει να επισημανθεί πως η ίδρυση του αλευρόμυλου Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια» αποτέλεσε για την περίοδο

¹²² Λάζαρος Εφραίμογλου, «Η συμβολή των προσφύγων στη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας», στα: *Πρακτικά του 5^{ου} Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας»*, Αθήνα 2012, σ. 217-220

¹²³ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συννοικισμοί*, σ. 96-102

¹²⁴ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συννοικισμοί*, σ. 96-102

αυτή το δεύτερο εργοστάσιο παραγωγής αλεύρων στην περιοχή της Καλαμάτας, καθώς ήδη από το 1919 είχε δημιουργηθεί η εταιρεία «Φεραδούρος-Αποστολάκης», αυξάνοντας με αυτόν τον τρόπο και τη ζήτηση για επιπλέον εργατικό δυναμικό. Η Καλαμάτα ήταν μια πόλη που στο τομέα της αλευροποιίας σημείωνε μεγάλη προϊστορία καθώς και παλιότερα υπήρχαν σε αυτήν ατμοκίνητα αλευροποιία και υδρόμυλοι κατά μήκος του ποταμού Νέδοντα, όπως οι ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι που λειτουργούσαν το 1875 και ανήκαν στους Σκλαβέα-Παρασκευόπουλους και στον Γ. Λιόντο και ο ηλεκτροκίνητος των Μπαλή και Καπράλου που ιδρύθηκε το 1886. Πέρα από τη μακρά παράδοση της περιοχής στους αλευρόμυλους, ένας ακόμα παράγοντας που συνέβαλε στην ίδρυση των Κυλινδρόμυλων Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια» ήταν η αυξημένη ζήτηση κάλυψης των αναγκών της χώρας σε δημητριακά λόγω της απότομης αύξησης του πληθυσμού. Η εισροή των προσφύγων επηρέασε τις ανάγκες της χώρας αυξάνοντας την παραγωγή των ειδών διατροφής και κατανάλωσης, ενώ ταυτόχρονα η υπερπροσφορά εργασίας έδινε νέα ώθηση στη βιομηχανική παραγωγή η οποία επωφελοούνταν από τα χαμηλά ημερομίσθια¹²⁵.

Πολλοί ακόμα πρόσφυγες εργάστηκαν, εκτός από μυλεργάτες στην αλευροβιομηχανία, ως καπνεργάτες και βυρσοδεψεργάτες στα καλαματιανά ταμπάκια, όπως λέγονταν τα βυρσοδεψεία και τα οποία βρίσκονταν κυρίως κοντά στην εκκλησία της Ανάληψης. Άλλοι πρόσφυγες ασχολήθηκαν με επαγγέλματα που αφορούσαν τη θάλασσα, είτε στο λιμάνι της πόλης (ναυτεργάτες, λιμενεργάτες, φορτοεκφορτωτές, αλιείς, ιχθυοπώλες, ναυτικοί, αχθοφόροι, караβομαραγκοί), γεγονός που εξηγεί το λόγο που οι πρόσφυγες διέμεναν στους παραλιακούς συνοικισμούς. Ακόμα, απασχολούνταν ως μικροέμποροι, εργαζόμενοι σε παντοπωλεία, σε μανάβικα, σε κρεοπωλεία, αλλά και ως πωλητές καφέ, πλανόδιους πωλητές, ενώ πολύ λιγότεροι είναι αυτοί που κατάφεραν να βρουν μια θέση εργασίας σε μια πιο μόνιμη δουλειά, δηλαδή ως χωροφύλακες, υπαλλήλους, ιερείς και αστυφύλακες εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο ένα μεγάλο προνόμιο για την εποχή αυτή, να πληρώνονται σε σταθερά μηνιαία βάση.

Τέλος, σημαντικό μέρος του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού αποτέλεσαν και οι γυναίκες οι οποίες μέσα από την εργασία τους θέλησαν να συνδράμουν οικονομικά τις οικογένειές τους. Στη Μεσσηνία, σύμφωνα με τις καταγραφές που

¹²⁵ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια» Α.Ε.*, Καλαμάτα 2002, σ. 41-45

έγιναν στις αρχές του 1930, το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών προσφύγων είχε δηλώσει ως επάγγελμα τα οικιακά. Βέβαια δεν πρέπει να παραλειφθεί πως πολλές από αυτές εργάζονταν κατ' οίκον ή εργάζονταν περιστασιακά. Οι υπόλοιπες ήταν εργάτριες, μυλεργάτριες και καπνεργάτριες, ενώ λίγες ήταν αυτές που εργάζονταν ως υπηρέτριες και μοδίστρες και ακόμα λιγότερες νοσοκόμες, ράπτριες, κεντήστρες και μαγειρίσσες. Οι περισσότερες, λοιπόν, από τις γυναίκες πρόσφυγες φαίνεται να ανήκαν στα λαϊκά στρώματα, με πολλές από αυτές να απασχολούνται στον δευτερογενές και στον τριτογενές τομέα, ενώ όλα τα μέλη των οικογενειών ανεξαρτήτως φύλου συνεισφέραν με την εργασία τους προκειμένου να μπορέσουν να επιβιώσουν¹²⁶.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου παρατηρείται οι γυναίκες, σε σχέση με το αντρικό εργατικό δυναμικό, να απασχολούνται περισσότερο σε μεγάλες επιχειρήσεις και ειδικά στους κλάδους του καπνού και της κλωστοϋφαντουργίας, λόγω ορισμένων οικονομικών χαρακτηριστικών που ωθούσαν τους επιχειρηματίες να τις προτιμούν. Πιο συγκεκριμένα, η αμοιβή της γυναικείας εργασίας, σε σχέση με την αντρική, ήταν αρκετά πιο χαμηλή χωρίς να παρουσιάζει κάποια διακύμανση από τη μεγάλη ζήτηση ή να επηρεάζεται από την εκτέλεση ειδικευμένης εργασίας. Επιπλέον, οι γυναίκες δεν παρέμεναν μεγάλο διάστημα στην εργασία τους στο εργοστάσιο, καθώς πολλές φορές είχαν ως στόχο να συγκεντρώσουν μόνο λίγα χρήματα ή απλά να συμπληρώσουν το οικογενειακό εισόδημά τους με λίγα μόνο ημερομίσθια και μετά αποχωρούσαν. Οι γυναίκες εργάτριες πολλές φορές αναγκάζονταν να φέρνουν μαζί τους στο εργοστάσιο τα παιδιά τους, καθώς δεν υπήρχαν τότε παιδικό σταθμοί. Τα παιδιά παρέμεναν με τις μητέρες τους στο χώρο εργασίας, δίπλα στα μηχανήματα, για να μπορούν να τα επιτηρούν αλλά και για να τις βοηθάνε. Η μέθοδος αυτή ήταν ιδιαίτερα προσοδοφόρα για τις επιχειρήσεις καθώς εξασφάλιζαν με την παρουσία των παιδιών επιπλέον ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό και μάλιστα δωρεάν. Επομένως, για όλους αυτούς τους λόγους τα μεγάλα εργοστάσια προτιμούσαν και επέλεξαν τη γυναικεία εργασία ακόμα και αν κάποιες φορές η αναχώρησή τους ήταν αιφνίδια. Επέλεξαν όμως να κάνουν συχνή ανανέωση του εργατικού δυναμικού για να αποφεύγουν την δημιουργία προβλημάτων στον κύκλο εργασίας των επιχειρήσεών τους¹²⁷.

¹²⁶ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συναϊκισμοί*, σ. 100-102

¹²⁷ Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ)*, Αθήνα 2002, τ. Β'(1^ο), σ. 295-335

Οι πρόσφυγες από τη μία μεριά συνέβαλαν αποφασιστικά στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και κυρίως στη βιομηχανική της ανάπτυξη, από την άλλη μεριά όμως η παρουσία των προσφύγων φαίνεται να είναι ένα μεγάλο εμπόδιο για την ελληνική οικονομία του μεσοπολέμου. Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να υπογραμμιστεί ο ρόλος του ΕΑΠ και οι διεθνείς συνθήκες που επέτρεψαν την επιτυχή έκβαση της προσπάθειας που κατέβαλε η ελληνική κοινωνία για την αποκατάσταση των μικρασιατών προσφύγων. Η άφιξη των προσφύγων άνοιξε το δρόμο για την είσοδο του κράτους σε νέες πολιτικές πρακτικές, όπως της κοινωνικής πρόνοιας η ανάπτυξη της οποίας όμως δεν κατάφερε να παγιωθεί σε συλλογικό επίπεδο για την ελληνική κοινωνία. Κοντά στις βιομηχανικές ζώνες της περιόδου αυτής είναι συγκεντρωμένες και οι προσφυγικές εργατικές συνοικίες οι οποίες μετατρέπονται στο κέντρο της αστικής οικονομίας¹²⁸.

Στην περιοχή της Καλαμάτας παρατηρείται πως οι προσφυγικές οικογένειες, λίγα μόλις χρόνια μετά την άφιξή τους, είχαν κατορθώσει να βρουν τρόπους για να επιβιώσουν επιλέγοντας είτε περιστασιακές, είτε μόνιμες θέσεις εργασίας. Με το πέρασμα του χρόνου η επαγγελματική αυτή ενσωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού συνέβαλε θετικά στο να κατορθώσουν σταδιακά και με ομαλό τρόπο να ενταχθούν στην τοπική κοινωνία της Μεσσηνίας¹²⁹.

4.2. Εκπαίδευση - Προσφυγικοί σύλλογοι

Το πρώτο διάστημα άφιξης των προσφύγων, το ελληνικό κράτος έδωσε άμεση προτεραιότητα στην κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών αυτών των ανθρώπων, δηλαδή τη στέγαση, τη διατροφή και την ιατρική περίθαλψή τους. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού ένα από τα μέτρα που λήφθηκαν ήταν η επίταξη δημόσιων κτηρίων, ανάμεσά τους και σχολείων¹³⁰. Μετά όμως από ένα χρονικό διάστημα η ανάγκη επαναλειτουργίας των δημόσιων χώρων και αποσυμφόρησής τους κατέστησε αναγκαία την μετακίνηση των προσφύγων πρώτα στα προσωρινά καταλύματα και έπειτα σε κτίρια. Σταδιακά επήλθε η άρση της επίταξης των δημόσιων κτιρίων και ανάμεσα στα διάφορα μέτρα που λήφθηκαν από το κράτος συμπεριλήφθηκε και ένα ειδικό διάταγμα

¹²⁸ Κώστας Παλούκης, «Αστική αποκατάσταση. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί. Τυπολογία της προσφυγικής κατοικίας και αρχιτεκτονικά. Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία (φθινόβιο βιομηχανικό προλεταριάτο)», στο: *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας*, τ. 7 (2011), σ. 114-115

¹²⁹ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί*, σ. 96-102

¹³⁰ ΣΚ, αρ. φ. 2819, 15.12.1922, σ. 1

που όριζε την υποχρέωση της ατελής εγγραφής στα δημόσια σχολεία των άπορων προσφυγόπουλων¹³¹.

Αρχικά, είναι απαραίτητο να επισημανθεί πως η παρουσία των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και η εγκατάστασή τους στον ελλαδικό χώρο διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο για την εθνική σύνθεση της Ελλάδος, αποδίδοντάς της ένα πιο ομοιόμορφο χαρακτήρα. Η ανταλλαγή των πληθυσμών επέφερε πολλές αλλαγές και συνέβαλε στην δημογραφική, οικονομική, πολιτισμική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας. Η νέα κοινωνική πραγματικότητα, όμως, που προέκυψε ήταν αρκετά πιο σύνθετη. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες οι οποίοι αρχικά αντιμετωπίστηκαν από τους γηγενείς πληθυσμούς με συμπάθεια, αργότερα υπήρξε μεταστροφή της στάσης των γηγενών προς αυτούς, η οποία στάση μεταβλήθηκε σε εχθρικότητα και απόρριψη. Αιτία της εχθρικής τους στάσης ήταν οι δυσκολίες που προέκυψαν κατά την εγκατάστασή τους, όπως για το θέμα της στέγασης. Επιπλέον, ο πληθυσμός που έφτασε στην Ελλάδα μπορεί να είχε πολλά κοινά με τους γηγενείς, όπως η θρησκεία, όμως χαρακτηριζόταν και από μεγάλη πολυμορφία. Οι άνθρωποι αυτοί, προερχόμενοι από διάφορες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, παρουσίαζαν περιουσιακές, γλωσσικές διαφορές, μιλούσαν διαφορετικές διαλέκτους και χαρακτηρίζονταν από διαφορετικά τοπικά πολιτιστικά πρότυπα¹³².

Η συμβολή των προσφύγων υπήρξε σημαντική για την εκπαίδευση όπου το κέντρο βάρους πέφτει πια στην καλλιέργεια μιας νέας εθνικής συνείδησης. Ιδιαίτερα εμφανής γίνεται αυτή η προσπάθεια στη μεταρρύθμιση του 1917 όπου παρατηρείται μια στροφή από τη δόξα των αρχαίων προγόνων στην καλλιέργεια μιας νέας συνείδησης, νέων αξιών που να αντιπροσωπεύουν πλέον τη νέα ελληνική κοινωνία και το νεοελληνικό πολιτισμό. Σε μια προσπάθεια δημιουργίας μιας νεοελληνικής παιδαγωγικής κίνησης έγιναν διάφορες μεταρρυθμίσεις. Η μεταρρύθμιση του 1917 έθεσε ως προτεραιότητα τη συγγραφή νέων σχολικών εγχειριδίων στη δημοτική και αλλαγές στην εκπαίδευση των δασκάλων, στη μόρφωσή τους προκειμένου να είναι σε θέση να διδάξουν στο αναμορφωμένο νέο σχολείο, σε όλη την Ελλάδα.

Υπό το πρίσμα όλων αυτών των μεταβολών που επήλθαν ανάμεσα στο 1913, το 1917 και το 1929 και επιχειρώντας έναν αστικό εκσυγχρονισμό του κράτους, οι

¹³¹ Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά», τ. 6 (2003), σ. 95-104

¹³² Σία Αναγνωστοπούλου, «Κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων», στο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης (Επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης)*, Αθήνα 2006, σ. 249-267

βενιζελικές κυβερνήσεις προώθησαν μια σειρά από εκπαιδευτικούς στόχους. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση αποσκοπούσε στην ενίσχυση του συγκεντρωτισμού και του κρατικού σχεδιασμού και στην δημιουργία ενός δικτύου τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης. Μέσα από διάφορα μέτρα έγινε μια προσπάθεια να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην οικονομία, προσαρμόζοντας την εκπαίδευση στις αναπτυξιακές ανάγκες της χώρας. Τα νομοσχέδια Τσιριμώκου θεσμοθετούν την ίδρυση δύο σχολικών δικτύων που δρουν παράλληλα. Το αστικό σχολείο όπου η φοίτηση σε αυτό οδηγεί στο Διδασκαλείο και στις ανώτερες τεχνικές σχολές και από την άλλη στο γυμνάσιο που οδηγεί στην μετάβαση του μαθητή στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Μέσα από όλες αυτές τις προσπάθειες για την αναμόρφωση της παιδείας αποσκοπείτε να διαμορφωθεί μια καινούργια εθνική συνείδηση που να συνάδει με τις νέες συνθήκες. Η στροφή από την καλλιέργεια της αρχαίας ιστορίας του έθνους, στην καλλιέργεια των αξιών του νεοελληνικού πολιτισμού και της νέας ελληνικής κοινωνίας αποτυπώνει ακριβώς το πνεύμα των μεταρρυθμίσεων του 1917¹³³.

Στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Βενιζέλου (1928-1932) προωθήθηκε η θέσπιση μιας μεταρρύθμισης που θα συμπλήρωνε την εργατική πολιτική που προέβλεπε στην διατήρηση της σταθερότητας του πολιτικού συστήματος. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού ήταν αναλφάβητο, ενώ πολλά παιδιά δεν φοιτούσαν καθόλου στο σχολείο. Με βάση αυτά τα στοιχεία προωθήθηκε η ψήφιση μιας σειρά νόμων. Ενδεικτικά ορίστηκε υποχρεωτική η εξάχρονη εκπαίδευση για όλους τους πολίτες, επικράτησε ο θεσμός της προσχολικής αγωγής, ο προσανατολισμός του σχολείου απέκτησε ένα πιο πρακτικό χαρακτήρα και θεσπίστηκε το εξάχρονο σχολείο Μέσης βαθμίδας όπου μετά τη δεύτερη τάξη θα υπήρχε διακλάδωση των σπουδών¹³⁴.

Η θέσπιση της υποχρεωτικής δημοτικής εκπαίδευσης καθιστά αναγκαία την παροχή ενιαίας, κοινής, ομοιόμορφης και υποχρεωτικής εκπαίδευσης για όλους τους πολίτες του ελληνικού κράτους¹³⁵. Η δημόσια ελληνική εκπαίδευση, η παροχή δεξιοτήτων και γνώσεων, η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο για την διευκόλυνση της ένταξής τους στην οικονομία, στην

¹³³ Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1900-1922 Οι απαρχές* (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), Αθήνα χ.χ., τ. Α'(2^ο), σ. 241-279

¹³⁴ Αντώνης Χουρδάκης, «Εκπαιδευτικές προθέσεις και απόπειρες μεταρρύθμισης – Από την Κρήτη στην ελεύθερη Ελλάδα (1886-1932)», στο: *Στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και Εξωτερική πολιτική, Οικονομία, Εκπαίδευση, Πολιτισμός* (Επιμ. Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη), Αθήνα 2010, σ. 73-86

¹³⁵ Στρατής Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 241-268

κοινωνία, αλλά και στην καλλιέργεια της ελληνικής εθνικής συνείδησης, εντάσσοντάς τους στην πραγματικότητα του ελληνικού κράτους και συμβάλλοντας στην ομογενοποίησή τους¹³⁶. Με βάση αυτές τις μεταρρυθμιστικές ενέργειες, μετά το 1929, παρατηρείται η μετεξέλιξη των σχολείων της Καλαμάτας από σχολεία θηλέων ή αρρένων σε μεικτά δημοτικά σχολεία. Ενδεικτικά, το δημοτικό Σχολείο Αρρένων Καλαμάτας, το οποίο ήταν το παλιό Σχολείο του Αδαμαντίου, μετεξελίχθηκε σε Δ΄ Μεικτό Δημοτικό σχολείο, ενώ το Δημοτικό Σχολείο Θηλέων Καλαμάτας, το οποίο στεγαζόταν στο λεγόμενο Κορφιοτάκειο κτήριο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σε Α΄ Μεικτό Δημοτικό σχολείο¹³⁷.

Το 1930 προς συμπλήρωση αυτών των νόμων ξεκινά ένα έργο για όλη την Ελλάδα που αφορά την ανέγερση συνολικά 4.000 νέων σχολικών αιθουσών. Το έργο είχε αναλάβει το Γραφείο Μελετών του υπουργείου σε συνεργασία με τον υπουργό Παιδείας Γ. Παπανδρέου. Για την υλοποίηση αυτού του έργου προσλαμβάνονται νέοι αρχιτέκτονες οι οποίοι εισάγουν και ωθούν στην υιοθέτηση του μοντερνισμού ως την κατεξοχήν επιλογή του κρατικού αυτού προγράμματος εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα ταχύτατη και οικονομική ανέγερση των σχολικών κτιρίων. Έμφαση δόθηκε στην ανάγκη για κατασκευή όσο το δυνατόν περισσότερων σχολικών κτιρίων για την αντιμετώπιση των πιεστικών αναγκών της εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα λίγα μόνο σχολικά κτίρια να διαθέτουν πέρα από τις αίθουσες διδασκαλίας, χώρους λουτρών και τραπεζαρίας, επιπλέον χώρους για εργαστήρια, αίθουσες συγκεντρώσεων κτλ. Αποτέλεσμα του αρχιτεκτονικού σχεδίου των σχολικών κτιρίων ήταν η διατήρηση της παραδοσιακής διδασκαλίας μέσα στις τάξεις καθιστώντας το ρόλο και τη θέση του δασκάλου διακριτό από αυτόν του μαθητή¹³⁸.

Εν συνεχεία, η συγκέντρωση των μικρασιατών στους προσφυγικούς συνοικισμούς συνέβαλε στην ανάπτυξη δυνατών μηχανισμών αλληλεγγύης. Η ανάγκη για επιβίωση σε ένα νέο εχθρικό περιβάλλον τους ώθησε να αναπτύξουν μεταξύ τους μηχανισμούς αλληλεγγύης ξεπερνώντας τις όποιες διαφοροποιήσεις τους σχετικά με την περιοχή καταγωγής, τις πολιτισμικές και γλωσσικές διαφορές τους. Με το πέρασμα του χρόνου αποτέλεσαν ένα ομοιογενές σώμα και η συγκέντρωσή τους στους

¹³⁶ Γιώργος Μαυρομάτης, «Χριστιανοί πρόσφυγες και μουσουλμάνοι μειονοτικοί στην Ελλάδα: Το ζήτημα της εθνικής ομογενοποίησης και ο ρόλος της εκπαίδευσης», στο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης* (Επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Αθήνα 2006, σ. 358-367

¹³⁷ Αναστασία Μηλίτη-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαμάτα*, σ. 81

¹³⁸ Βασίλης Σ. Κολώνας, «Αρχιτεκτονική», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος* (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. Β΄(2ο), σ. 480-485

προσφυγικούς συνοικισμούς, στις γειτονιές τους έδωσε τη δυνατότητα να αναπτύξουν μεταξύ τους την αμοιβαιότητα και συλλογικά να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα και τις υποχρεώσεις τους. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί αποτέλεσαν κέντρα ανάπτυξης ενός προσφυγικού, μικρασιατικού πολιτισμού που δεν περιλάμβανε μόνο το φαγητό, τα τραγούδια, τα έθιμά τους αλλά και μια γενικότερη αντίληψη για τη ζωή. Οι πρόσφυγες χαρακτηρίζονταν από μια άλλη αντίληψη πολιτισμού πιο εξωστρεφή, η συμβολή της οποίας αντικατοπτρίζεται στην πολιτισμική ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας¹³⁹.

Σε μια προσπάθεια να ανταπεξέλθουν στις νέες αυτές συνθήκες, να βρουν λύσεις στα τόσα προβλήματα που είχαν (στέγαση, εργασία) μέσω των εκλεγμένων αντιπροσώπων προκειμένου να προωθήσουν τα κοινά τους συμφέροντα και σε μια προσπάθεια να αποκτήσουν ένα αίσθημα ασφάλειας προχώρησαν στην ίδρυση σωματείων. Λίγο διάστημα μετά την άφιξή τους στη Μεσσηνία οι πρόσφυγες προσπάθησαν να οργανώσουν σωματεία και συλλόγους μέσω των οποίων δημιουργούσαν τρόπους επικοινωνίας με την τοπική κοινωνία.

Στην πόλη της Καλαμάτας ιδρύθηκαν οι περισσότεροι σύλλογοι των προσφύγων της Μεσσηνίας λόγω του μεγάλου όγκου των προσφύγων που αποβιβάζονταν στο λιμάνι της, αλλά και γιατί σε αυτήν βρισκόταν η έδρα της Νομαρχίας, αλλά και όλες οι υπηρεσίες που φρόντιζαν σε συνδυασμό με την Κεντρική Διοίκηση της χώρας την υποδοχή και την περίθαλψή τους.

Οι πρώτοι προσφυγικοί σύλλογοι έκαναν την εμφάνισή τους μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την άφιξη όλου αυτού του μεγάλου πληθυσμιακού όγκου, την περίοδο του 1923. Η κατασκευή και η οργάνωση, όμως, των λίθινων συνοικισμών στις αρχές του 1930 έκρινε αναγκαία την ίδρυση περισσότερων προσφυγικών συλλόγων για να προσπαθήσουν να διεκδικήσουν τίτλους πλήρης κυριότητας των οικημάτων, με τη μορφή παραχωρητηρίου.

Οι σύλλογοι που ιδρύονται την δεκαετία του 1930 διαφοροποιούνται από τους προηγούμενους καθώς υιοθετούν ένα πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα. Οι σύλλογοι της περιόδου αυτής επιδίωκαν στην εκπροσώπηση μιας συγκεκριμένης ομάδας, με γνώμονα τον προσφυγικό συνοικισμό στον οποίο ανήκαν και όχι το σύνολο των προσφύγων που διέμεναν στο νομό Μεσσηνίας ή στην πόλη της Καλαμάτας. Μερικοί από αυτούς τους συλλόγους είναι ο «Συνοικιακός σύλλογος της Ανατολικής Παραλίας Καλαμών» ή ο σύλλογος «Βόσπορος» ο οποίος αντιπροσώπευε τους συνοικισμούς της

¹³⁹ Σία Αναγνωστοπούλου, *ό. π.*, σ. 249-267

Ανατολικής Παραλίας της πόλης των Καλαμών και τα μέλη του οποίου τα συνέδεε ο κοινός τόπος προέλευσης που τους χαρακτήριζε, δηλαδή την ασιατική και ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου. Ο τόπος προέλευσης αποτέλεσε κοινό γνώρισμα για την σύνθεση και άλλων αντίστοιχων συλλόγων, όπως ήταν ο Σύλλογος Νεοχωριτών Τρωάδος “Η Δήμητρα” οι οποίοι κατάγονταν από το παράλιο χωριό του Νεοχωρίου.

Όλοι αυτοί οι προσφυγικοί σύλλογοι είχαν ως κοινό σκοπό την ηθική υποστήριξη, την περίθαλψη, την ανάπτυξη αλληλεγγύης και την αποκατάσταση των προσφύγων. Οι σύλλογοι καλούνταν να αντιμετωπίσουν όλα τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι συμπατριώτες τους, όπως για παράδειγμα την εύρεση στέγης και εργασίας, την λήψη αποζημίωσης ή την χαλικόστρωση των δρόμων στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Οι σύλλογοι αναλάμβαναν την ευθύνη να εκφράζουν στις τοπικές αρχές όλα αυτά τα προβλήματα, οι οποίες από τη μεριά τους αποδέχονταν και αντιμετώπιζαν ευνοϊκά τα αιτήματά τους. Οι σύλλογοι αποτελούσαν για τις τοπικές αρχές αξιόπιστους συνεργάτες και ένα επίσημο συλλογικό όργανο στο οποίο πολλές φορές στηρίζονταν για να αντλήσουν πολύτιμες πληροφορίες, σαν να επρόκειτο για κάποια κρατική υπηρεσία.

Αποτέλεσμα του ρόλου αυτού που είχαν υιοθετήσει οι προσφυγικοί σύλλογοι ήταν σταδιακά να αναπτυχθεί το κατάλληλο κλίμα που θα επέτρεπε στους πρόσφυγες να ενσωματωθούν και να ενταχθούν στην κοινωνία της Καλαμάτας.

Σύντομα η επιθυμία των προσφύγων να δραστηριοποιηθούν και σε άλλους συλλόγους τους ώθησε στην ίδρυση και άλλου είδους, όπως στους αθλητικούς. Για παράδειγμα ένας τέτοιος σύλλογος ήταν και ο σύλλογος ποδοσφαίρου «Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως Καλαμών». Το άθλημα του ποδοσφαίρου υπήρξε για τους πρόσφυγες ένα άθλημα χωρίς προγραμματισμό ή κάποια οικονομική επιβάρυνση. Το καταστατικό του συγκεκριμένου αθλητικού συλλόγου που ιδρύθηκε στις 9 Απριλίου του 1927 όριζε πως σκοπός του ήταν κυρίως η εξάπλωση της γυμναστικής και των ποδοσφαιρικών γυμνασμάτων των νέων ανθρώπων. Ο αθλητικός αυτός προσφυγικός σύλλογος είχε δημιουργηθεί με την προοπτική της διατήρησης της ιδεολογίας των Κωνσταντινουπολιτών, κρατώντας ζωντανά τις αξίες, τα ήθη και τις παραδόσεις των προσφύγων. Η διάλυσή του το Σεπτέμβριο του 1967, με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης, δεν σήμαινε όμως και τη λήθη του καθώς λίγα χρόνια αργότερα, το 1977 ιδρύεται η Α.Ε.Κ. (Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως). Πρόκειται για έναν άλλο

αθλητικό σύλλογο που διατηρεί ζωντανή την ανάμνηση των δύσκολων πρώτων χρόνων του αθλητικού προσφυγικού συλλόγου¹⁴⁰.

4.3. Ο ρόλος των προσφύγων στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη

Ο αριθμός των προσφύγων που έφτασαν στον ελλαδικό χώρο μετά τη μικρασιατική καταστροφή, σύμφωνα με την απογραφή που έγινε το 1928, υπολογίζεται σε ένα εκατομμύριο διακόσιες χιλιάδες ανθρώπους εκ των οποίων το 28% ήταν παιδιά, μικρότερα των δέκα χρονών και το 38% γυναίκες. Πολλοί όμως ήταν και οι άνθρωποι που τα πρώτα χρόνια άφιξής τους είτε αναχώρησαν για άλλες χώρες, είτε πέθαναν λόγω των κακουχιών που βίωναν, όπως τις αρρώστιες και τα προβλήματα διατροφής.

Σε σχέση με τους γηγενείς οι οποίοι ανήκαν σε μια συντηρητική και κλειστή αγροτική κοινωνία, οι άνθρωποι αυτοί προέρχονταν από ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον. Μπορεί ανάμεσά τους να υπήρχαν ταξικές, πολιτισμικές, τοπικές αντιθέσεις αλλά το μεγαλύτερο ποσοστό τους είχε αστική, μικροαστική αλλά και κοσμοπολίτικη προέλευση, και ιδιαίτερα αυτοί που προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη και τα Ιωνικά παράλια, την Σμύρνη. Οι άνθρωποι αυτοί είχαν σπουδάσει σε σχολεία και πολυεθνικές πόλεις, γνώριζαν και άλλες γλώσσες, διέθεταν το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου της Ανατολής και είχαν μάθει να συναναστρέφονται με άλλους λαούς. Ακόμα και οι πρόσφυγες που είχαν αγροτική προέλευση διέθεταν μια πιο ανοιχτή αντίληψη σε νέες κτηνοτροφικές ενασχολήσεις και μορφές καλλιιεργειών, σε σχέση με τους παραδοσιακούς κτηνοτρόφους και αγρότες.

Ακόμα, η έλευση όλου αυτού του ελληνικού πληθυσμιακού όγκου και η αναχώρηση των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων που κατοικούσαν στη βόρεια Ελλάδα, καθώς και σημαντικού αριθμού Σλαβομακεδόνων απέδωσαν στο ελληνικό κράτος ένα πιο ομοιογενές εθνολογικό χαρακτήρα, καθιστώντας το ένα πιο εθνοτικά ομοιογενές Ευρωπαϊκό Κράτος¹⁴¹.

Σε όλες τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ο ρόλος των προσφύγων κατέστη καταλυτικός. Οι άντρες ψηφοφόροι που εισήλθαν στο εκλογικό σώμα της χώρας υπολογίζονται γύρω στις 300.000 και η εισδοχή τους αυτή

¹⁴⁰ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί*, σ. 89-95

¹⁴¹ Άλκης Ρήγος, «Η συμβολή των προσφύγων του 1922 στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας», στα: *Πρακτικά του 5ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας»*, Αθήνα 2012, σ.104-111

έμελλε να αλλάξει υπέρ του Βενιζελισμού τους εκλογικούς συσχετισμούς. Η εγκατάστασή τους και ιδιαίτερα στην περιφέρεια της Αττικής γίνεται όχι μόνο με εθνολογικά αλλά και κομματικά-πολιτικά κριτήρια. Η κυκλική εγκατάστασή τους γύρω από την Αθήνα και τον Πειραιά γίνεται με στόχο να αλλοιωθεί η εκλογική δύναμη των αντιπάλων. Εντούτοις, παρά την αποφασιστική τους συμμετοχή στις εκλογές παρατηρείται πως στο ελληνικό κοινοβούλιο του Μεσοπολέμου οι πρόσφυγες ως ομάδα δεν αντιπροσωπεύονταν επαρκώς γεγονός που μάλλον εξηγείται λόγω του εκλογικού συστήματος και της γεωγραφικής τους διασποράς¹⁴².

Η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων επέδρασε θετικά στην Αγροτική Μεταρρύθμιση, η οποία είχε εξαγγελθεί το 1917 στη Θεσσαλονίκη από την Κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας και εν τέλει εφαρμόστηκε μετά το 1923. Η μεταρρύθμιση αυτή αφορά την απαλλοτρίωση των μεγάλων γαιοκτησιών και τη διαμονή τους στους ακτήμονες. Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων συνέβαλε θετικά στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας καθώς χάρη στη συμβολή των προσφύγων επεκτάθηκαν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις, εισήγαγαν νέες μορφές και είδη καλλιέργειας εφαρμόζοντας τη μέθοδο της πολυκαλλιέργειας και της αμειψισποράς. Σημαντική αλλαγή, όμως, παρατηρείται και στον κτηνοτροφικό κλάδο. Οι πρόσφυγες εισήγαγαν για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο τα βοοειδή και παρατηρείται ενίσχυση της κτηνοτροφικής παραγωγής, καθώς πλέον σημειώνεται μια αύξηση στις ανάγκες για κρέας¹⁴³.

Επιπρόσθετα, η έλευση των προσφύγων αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στον αστικό χώρο καθώς συνετέλεσε στη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Κατά την περίοδο 1920-1929 οι βιοτεχνικές και οι βιομηχανικές επιχειρήσεις της Ελλάδας αυξήθηκαν κατά 82%. Η αύξηση αυτή σχετίζεται άμεσα με τη μαζική άφιξη των προσφύγων που αποτέλεσαν φθηνά εργατικά χέρια, αλλά και τη διεθνή κρίση. Το διάστημα αυτό η ελληνική βιομηχανία σημείωσε αξιοσημείωτη ανάπτυξη και παρά τη διεθνή κρίση του 1929-1932 δεν ανέκοψε την πορεία της. Αντιθέτως, η ελληνική βιομηχανία συνέχισε να αναπτύσσεται εκτοπίζοντας από την ελληνική αγορά την ευρωπαϊκή. Αυτός αποτέλεσε και ένας λόγος που η ανάπτυξη της ελληνικής

¹⁴² Θάνος Βερέμης-Γιάννης Κολιόπουλος, *ό. π.*, σ. 542-548

¹⁴³ Άλκης Ρήγος, *ό. π.*, σ.104-111

βιομηχανίας συσχετίστηκε με την ανάπτυξη, εσκεμμένης ή αυθόρμητης, προστασίας της εγχώριας αγοράς¹⁴⁴.

Η οικονομική ανάπτυξη του νομού Μεσσηνίας στηριζόταν κυρίως στον πρωτογενή τομέα. Η καλλιέργεια σύκων, δημητριακών, η ελαιοκαλλιέργεια και η σταφιδοκαλλιέργεια ήταν μόλις λίγα είδη της γεωργίας της περιοχής, ενώ στον τομέα της κτηνοτροφίας εκτρέφονταν βοοειδή, ίπποι, αιγοπρόβατα και άλλα. Η Μεσσηνία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ήταν ο τέταρτος νομός της χώρας στην παραγωγή των δημητριακών. Η επιδημία που έπληξε τη δεκαετία του 1850 τη σηροτροφία της Γαλλίας έδωσε την ώθηση στους αγρότες του νομού να επιδοθούν στην καλλιέργεια της σηροτροφίας και στη μαζική παραγωγή κουκουλιών. Η μεταβολή αυτή κατέστησε την επαρχία της Καλαμάτας το 1911 στην τέταρτη θέση σε πανελλήνιο επίπεδο σε αριθμό μωραιόδεντρων. Η δυνατότητα για εύκολη πρόσβαση στην αγορά κουκουλιών, ως πρώτης ύλης, έδωσε στην πόλη της Καλαμάτας την ευκαιρία να αναπτύξει τη μεταξοβιομηχανία, ενώ παράλληλα το λιμάνι της πόλης καθιστούσε εύκολη την εξαγωγή του προϊόντος.

Η κτηνοτροφική και γεωργική παραγωγή συνέβαλαν στη τροφοδότηση δευτερογενών δραστηριοτήτων στη περιοχή της Μεσσηνίας. Εκμεταλλευόμενοι τις διαθέσιμες πρώτες ύλες της κτηνοτροφίας και της γεωργίας ιδρύθηκαν μικρές βιοτεχνίες, όπως βυρσοδεψίας και μεταξοϋφαντουργίας δίνοντας ώθηση και στην ανάπτυξη του εμπορίου¹⁴⁵. Η σημαντική αυτή βιομηχανική ανάπτυξη που χαρακτήριζε την πόλη της Καλαμάτας την περίοδο αυτή την καθιστούσε ως πόλο έλξης για τους πρόσφυγες, συγκριτικά με άλλες πόλεις, καθώς σε αυτήν μπορούσαν να βρουν πιο εύκολα θέσεις εργασίας. Ταυτόχρονα μεγάλο ήταν το όφελος και για τη βιομηχανική παραγωγή μιας και οι πρόσφυγες ως εργατικά χέρια αμείβονταν με χαμηλότερα ημερομίσθια, γεγονός που σήμαινε για τις βιομηχανικές μονάδες χαμηλότερο αναλογικό κόστος παραγωγής¹⁴⁶.

Εκτός όμως από τη συμβολή των προσφύγων στην οικονομία σημαντική υπήρξε η συμβολή τους στη διαμόρφωση της πολιτιστικής ζωής της χώρας. Οι πρόσφυγες ερχόμενοι στον ελλαδικό χώρο μετέφεραν μαζί τους τις φιλελεύθερες

¹⁴⁴ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2021, τ. 35 Α', σ. 63-78

¹⁴⁵ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910). Όψεις της Μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*, Καλαμάτα 2004, σ. 29-73

¹⁴⁶ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συννοικισμοί*, σ. 96-99

αντιλήψεις και τις πολιτισμικές τους αξίες. Ο μικρασιατικός ελληνοισμός λόγω της επαφής του με τις ευρωπαϊκές κοινότητες είχε εξοικειωθεί με τη παιδεία και τη γλώσσα των δυτικών ευρωπαϊκών λαών. Αναγνώριζαν πως η γνώση της ένδοξης κληρονομιάς των αρχαιοελληνικών ήταν απαραίτητη, αλλά όχι επαρκής για τη ολοκλήρωση του σύγχρονου ανθρώπου. Πέρα λοιπόν από την ελληνική ευρυμάθεια που τους διακατείχε είχαν υιοθετήσει και τις πολιτισμικές αξίες της Ευρώπης¹⁴⁷.

Όλα αυτά τα στοιχεία λοιπόν τα μετέφεραν μαζί τους στην νέα τους πατρίδα. Από την προσωπική τους θετική στάση απέναντι στη ζωή, τα συννοικιακά και οικογενειακά γλέντια, την ατομική καθαριότητα, τις μαγειρικές τους συνήθειες, μέχρι το τραγούδι, τη ζωγραφική, τη κεραμική, τη χειροτεχνία, τη ταπητουργία, τη χρυσοχοΐα, τις επιστήμες και τη ποίηση. Οι άνθρωποι που προέρχονταν από τη Μικρά Ασία είχαν μάθει να ανταλλάσσουν ήθη, χορούς, τραγούδια και γενικότερα να ζουν ειρηνικά μεταξύ τους.

Ερχόμενοι στην Ελλάδα έφεραν μαζί τους και την ιδιαίτερη μουσική και χορευτική τους παράδοση η οποία μεταφυτεύθηκε και προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί. Το σμυρναϊκό τραγούδι κυριάρχησε κατά τη δεκαετία του 1930, ενώ η αλληλεπίδραση των ντόπιων και των Μικρασιατών μουσικών έφερε την εποχή του ρεμπέτικου τραγουδιού μέσα από το οποίο εκφράζονταν τα άτομα που ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά λαϊκά στρώματα. Στον ελλαδικό χώρο, λοιπόν, αρχίζει να αναπτύσσεται το ρεμπέτικο τραγούδι με πολλούς σπουδαίους λαϊκούς τραγουδιστές να εμπλουτίζουν το μουσικό στερέωμα, όπως ο Απόστολος Χατζηχρήστος και η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου.

Άλλοι κλάδοι στους οποίους διακρίθηκαν οι Μικρασιάτες ήταν στο χώρο της ζωγραφικής με τον Φώτη Κόντογλου να ξεχωρίζει ανάμεσα σε πολλούς άλλους καλλιτέχνες, ενώ από τον κλάδο της λογοτεχνίας σημαντική προσωπικότητα υπήρξε ο Σμυρνιός ποιητής, χάρη στον οποίο πήραμε και το πρώτο Νόμπελ λογοτεχνίας, ο Γιώργος Σεφέρης. Οι Μικρασιάτες με την παρουσία τους έδωσαν μια νέα πνοή στην ελληνική λογοτεχνία την οποία φρόντισαν να την εμπλουτίσουν με ποικίλα στοιχεία. Στο γλωσσικό κομμάτι, οι συγγραφείς και οι ποιητές έτειναν να υιοθετήσουν και να συμβάλλουν στην επικράτηση της δημοτικής γλώσσας έναντι της καθαρεύουσας. Οι πνευματικοί αυτοί δημιουργοί συνέβαλαν στη δημιουργία δεσμών ανάμεσα στους

¹⁴⁷ Γεώργιος Κ. Τενεκίδης, «Πρόλογος», στο: *Η Έξοδος*, Αθήνα 2022, τ. 1, σ.11-30

πρόσφυγες και στους αυτόχθονες καθώς μέσα από το έργο τους εξέφραζαν το σύνολο του έθνους¹⁴⁸.

Παρατηρείται, λοιπόν, η παρουσία των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο να λειτουργεί ως καταλύτης επηρεάζοντας όλους τους τομείς, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό τομέα¹⁴⁹. Οι ωφέλειες της παρουσίας τους για την Ελλάδα ήταν πολλαπλές και παρά τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν κατάφεραν εν τέλη να ενταχθούν και να ενσωματωθούν. Η αποκατάσταση και η αφομοίωση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτέλεσε για την Ελλάδα το μεγαλύτερο ειρηνευτικό επίτευγμα του νεοελληνικού κράτους, ενώ με τη παρουσία τους επηρέασαν σημαντικά τις εξελίξεις στην κοινωνική ανάπτυξη της Ελλάδας του Μεσοπολέμου.

¹⁴⁸ Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες», τ. 7 (2003), σ. 98-100

¹⁴⁹ Άλκης Ρήγος, *ό. π.*, σ.104-111

Επίλογος

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή η Ελλάδα εγκατέλειψε τα σχέδιά της για επέκταση προς γειτονικές χώρες και περιορίστηκε να διατηρήσει τα εδαφικά κεκτημένα της. Η Ελλάδα αναγκασμένη να εγκαταλείψει για πάντα τη Μεγάλη Ιδέα που διακατείχε το ελληνικό έθνος, απαρνήθηκε την ιστορική της κληρονομιά σχετικά με την προσάρτηση όλου του ελληνισμού που βρισκόταν στην Μικρά Ασία. Οι εθνικές της αξιώσεις περιορίστηκαν στην γραμμή του Έβρου και μετάθεσε την προσοχή της από τα μεγάλα εθνικά εδαφικά προβλήματα της εξωτερικής πολιτικής, στην εσωτερική της αναδιοργάνωση. Οι πολιτικοί αρχηγοί τα χρόνια μετά την μικρασιατική καταστροφή επικεντρώθηκαν στην διασφάλιση της ειρήνης με την Τουρκία και σε εσωτερικά προβλήματα της χώρας, όπως ήταν το προσφυγικό ζήτημα και το πολιτειακό¹⁵⁰.

Η πληθυσμιακή ανταλλαγή αποτέλεσε μια βαθιά τραγική ανθρώπινη εμπειρία και σήμανε το τέλος της ιστορικής ύπαρξης του μικρασιατικού ελληνισμού στον τόπο που ζούσε για αιώνες. Ταυτόχρονα όμως υποδηλώνει και την έναρξη μίας νέας πορείας στον τόπο που αναγκάστηκαν να μετατοπίσουν και να εγκατασταθούν. Ο διωγμός του 1922 αποτέλεσε το πιο μακρύ οδοιπορικό στην ιστορία, καθώς 2.000.000 ορθόδοξοι χριστιανοί και μουσουλμάνοι και από τις δύο ακτές του Αιγαίου υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν μια υποχρεωτική πορεία προς έναν νέο, άγνωστο για αυτούς τόπο.

Οι πρόσφυγες που κατέφυγαν στον ελλαδικό χώρο έφτασαν χωρίς κανένα μέσο βιοπορισμού και έχοντας χάσει όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία. Τα πρώτα χρόνια άφιξης οι άνθρωποι αυτοί προσπάθησαν να καλύψουν τις πρώτες στοιχειώδεις ανάγκες για την επιβίωσή τους καθώς βρέθηκαν σε μια νέα, φτωχή και δύσπιστη πατρίδα, ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές που οι ντόπιοι τους αντιμετώπισαν ακόμα και με εχθρικότητα. Η σταδιακή περαίωση της εγκατάστασης των προσφύγων σε συνδυασμό με την σταθεροποίηση που παρατηρείται εκείνη την περίοδο στην οικονομική ζωή συνέβαλαν στην βιομηχανική πρόοδο της χώρας ανεξαρτήτως τις πολιτικές αναταραχές. Η συμβολή των προσφύγων στην αύξηση της γεωργικής, αλλά και της βιομηχανικής και βιοτεχνικής παραγωγής ήταν ιδιαίτερα σημαντική.

¹⁵⁰ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, Αθήνα 1932, τ. 6 (Β'), σ. 351-416, στην ιστοσελίδα: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη, διαθέσιμο στο: https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/1/1/e/metadata-01-0000105.tkl&do=59795_06_02_02.pdf&pageno=399&width=483&height=694&maxpage=501&lang=el, ημερομηνία προσπέλασης: 29/4/2022

Μετά τη μικρασιατική καταστροφή η Ελλάδα υπέστη μια πληθώρα αλλαγών οι οποίες ήταν άρρηκτα συνυφασμένες με την παρουσία των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο. Πέρα από την αύξηση και αναδιάρθρωση της αγροτικής παραγωγής και την επιρροή που επέφεραν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, αποφασιστική υπήρξε η επίδραση της παρουσίας των προσφύγων στην ένταξη της γυναίκας στην αγορά εργασίας. Ακόμα, η παρουσία τους προσέδωσε νέους τρόπους έκφρασης στην καθημερινή ζωή, κάνοντας αισθητή την συμβολή τους στον πνευματικό και καλλιτεχνικό χώρο. Την περίοδο αυτή παρατηρείται ανάπτυξη και στον πνευματικό τομέα, καθώς αξιοσημείωτη είναι η ανάμιξη των προσφύγων και των γηγενών ανταλλάζοντας αμοιβαίες επιδράσεις στη δράση και στην σκέψη¹⁵¹.

Η περιοχή της Μεσσηνίας ήταν μία από τις πολλές περιοχές που κλήθηκε να περιθάλπει και να ενσωματώσει στον πληθυσμό της χιλιάδες πρόσφυγες. Η πόλη της Καλαμάτας, ως η πρωτεύουσα του νομού, και σε μικρότερο βαθμό η πόλη της Μεσσήνης, λόγω της οικονομικής τους ανάπτυξης αποτέλεσαν πόλο έλξης για τους πρόσφυγες καθώς και ενδιάμεσοι σταθμοί και μέρη στα οποία εφαρμόστηκε η αστική αποκατάσταση των προσφύγων. Η βοήθεια που παρείχαν η Ε.Α.Π., οι τοπικές αρχές, η Κεντρική Διοίκηση αλλά και η ιδιωτική πρωτοβουλία αποτέλεσε καθοριστική για την υλοποίηση του έργου της περίθαλψης και της αποκατάστασης μιας τόσο μεγάλης πληθυσμιακής ομάδας, μεγάλο μέρος της οποίας αποτελούνταν από ορφανά, χήρες και γυναικόπαιδα. Ωστόσο, και οι ίδιοι οι πρόσφυγες με δικές τους πρωτοβουλίες ίδρυσαν συλλόγους και προσπάθησαν να οργανώσουν την ζωή τους προσπαθώντας να ανταπεξέλθουν σε όλες τις δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν. Αδιαμφισβήτητη είναι και η μεγάλη συμβολή του προσφυγικού πληθυσμού στη μεσσηνιακή κοινωνία. Η άφιξή τους επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τα πληθυσμιακά δεδομένα τόσο της Μεσσήνης, όσο και της Καλαμάτας, καθώς και την κοινωνική τους διαστρωμάτωση. Οι πρόσφυγες βρίσκοντας θέσεις εργασίας, κυρίως ως εργάτες και ως τεχνίτες ενδυνάμωσαν τις τάξεις του εργατικού κόσμου και συνέβαλαν με το έργο τους στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Η ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών έμελλε να επηρεάσει τον πολεοδομικό χάρτη της περιοχής, όπου μέχρι και σήμερα στις παρυφές των δύο αυτών πόλεων οι συνοικίες τείνουν να θυμίζουν τις αρχικές προσφυγικές συνοικίες. Ακόμα, η πολιτισμική κληρονομιά που έφεραν αυτοί οι πληθυσμοί μαζί τους από τη Μικρά Ασία παραμένει μέχρι και σήμερα αναπόσπαστο

¹⁵¹ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ 385-389

κομμάτι της ευρύτερης ελληνικής αλλά και της τοπικής κοινωνίας, διατηρώντας ζωντανές τις μνήμες από το δράμα της προσφυγιάς¹⁵².

Η ελληνική κοινωνία κατόρθωσε μέσα σε έξι μόλις χρόνια να βρει τρόπους ενσωμάτωσης και με ταχύς ρυθμούς να αποκαταστήσει αυτόν τον εξαιρετικά μεγάλο αριθμό ατόμων που είχε κατακλίσει τον ελλαδικό χώρο. Οι πολιτικοί και οι κοινωνικοί στόχοι που είχαν τεθεί εξ αρχής, η ελληνική κοινωνία είχε κατορθώσει να τους εκπληρώσει σε ικανοποιητικά μεγάλο ποσοστό. Πιο συγκεκριμένα, η χώρα με την εγκατάσταση των προσφύγων στη βόρεια Ελλάδα κατόρθωσε να διαφυλάξει και να προασπιστεί τα εθνικά της εδάφη. Επιπλέον, με τη Συνθήκη της Λωζάνης και την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, η χώρα απέκτησε εθνική ομοιογένεια, ενώ φρόντισε η ένταξη των προσφυγικών πληθυσμών στην ελληνική κοινωνία να πραγματοποιηθεί ομαλά χωρίς να παρουσιαστούν φαινόμενα κοινωνικής αποσταθεροποίησης και κοινωνικές αναταραχές. Σταδιακά ο όρος πρόσφυγας έχασε την αρνητική του χροιά, καθώς η συμβολή τους στην οικονομική και στην πολιτιστική δράση κρίθηκε αδιαμφισβήτητη¹⁵³.

Η Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή κατόρθωσε να γίνει, από εθνολογική άποψη, μια από τις πιο ομοιογενείς χώρες των Βαλκανίων, καθώς όλοι σχεδόν οι πληθυσμοί με ελληνική καταγωγή που ζούσαν στην Εγγύς Ανατολή είχαν πλέον εγκατασταθεί εντός των ελληνικών συνόρων της¹⁵⁴.

¹⁵² Αναστασία Μηλίτση-Νίκα & Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί*, σ. 113-114

¹⁵³ Έλσα Κοντογιώργη, *ό. π.*, τ. 7 (2003), σ. 118

¹⁵⁴ Richard Clogg, *ό. π.*, σ. 128-129

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Δημοσιευμένες Πηγές

Βενιζέλος Ελευθέριος, *Η ελληνοτουρκική συμφωνία και οι προσφυγικοί αποζημιώσεις: Δύο ιστορικοί αγορεύσεις του Πρωθυπουργού κ. Βενιζέλου*, Αθήνα: 1930, στην ιστοσελίδα: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη, διαθέσιμο στο: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/0/9/metadata-0283745d34e11a4dc6d681431c27eaf0_1244723782.tkl?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&cclop1=&cclop2=&cclop3=&cclop4=&cclop5=&cclop6=&cclop7=&isp=&search_coll%5Bmetadata%5D=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&lang=el&ioffset=1&offset=1, ημερομηνία προσπέλασης 9/4/2022

Παπαρρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, Αθήνα 1932, τ. 6 (Β'), σ. 351-416, στην ιστοσελίδα: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη, διαθέσιμο στο: https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/1/1/e/metadata-01-0000105.tkl&do=59795_06_02_02.pdf&pageno=399&width=483&height=694&maxpage=501&lang=el, ημερομηνία προσπέλασης: 29/4/2022

Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, «Οικονομία και κοινωνία τον 19^ο και 20^ο αιώνα στην Μεσσηνία», στο: *Μεσσηνία: Τόπος, χρόνος, άνθρωποι (Επιμ. Π. Θέμελης)*, Αθήνα 2007, στην ιστοσελίδα: ResearchGate, διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/261403015_Theodoros_Sakellaropoulos2007Oikonomia_kai_koinonia_ton_19o_kai_20o_aiona_sten_Messeniasto_P_Themeles_epim_MesseniaTopos_chronos_anthropoi_Athena_Miletos_2007ss_334ISBN_978-960-8460-97-3, ημερομηνία προσπέλασης 29/4/2022

2. Εφημερίδες

Σημαία Καλαμών

Θάρρος (Καλαμάτα)

3. Περιοδικά

Βαρλάς Μιχάλης, «Η ανατομία της μικρασιατικής τραγωδίας», στο: *Ιστορία του Έθνους*, τχ. 18 (2010), σ. 6-31

Καντερές Δημήτριος, «Μικρά Ασία 1921. Τα λάθη που οδήγησαν στην καταστροφή», στο: *Πόλεμος & Ιστορία*, τχ. 161 (2012), σ. 14-29

Χρήστου Θανάσης, «Ο “μεγάλος ασθενής”», στα: *Ιστορικά – Ελευθεροτυπία*, τχ. 24 (30.3.2000), σ. 16-17

Χρήστου Θανάσης, «Ο παράκλητος Ελευθέριος Βενιζέλος», στα: *Ιστορικά – Ελευθεροτυπία*, τχ. 92 (19.7.2001), σ. 14-19

Χρήστου Θανάσης, «Στρατιωτικό τοπίο και πρωταγωνιστές», στα: *Ιστορικά – Ελευθεροτυπία*, τχ. 149 (5.9.2002), σ. 24-37

Michailidis Iakovos D., «A Ten Years' War. Aspects of the Greek Historiography on the First World War», in: *Balkanica*, (2018), p. 171-181, στην ιστοσελίδα: ResearchGate, διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/332051123_A_ten_years'_war_aspects_of_the_Greek_historiography_on_the_First_World_War, ημερομηνία προσπέλασης 22/6/2022

4. Πρακτικά Συνεδρίου

Εφραίμογλου Λάζαρος, «Η συμβολή των προσφύγων στη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας», στα: *Πρακτικά του 5ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας»*, Αθήνα 2012

Κορμά Λένα, «Πρόσφυγες και κρατική πολιτική στην υγειονομική αναδιοργάνωση της Ελλάδας του μεσοπολέμου», στα: *Πρακτικά του 5ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας»*, Αθήνα 2012

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., «Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού», στα: *Πρακτικά Συμποσίου στο Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών “Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος” «Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά»*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 39-47, στην ιστοσελίδα: ΙΚΕΕ/Αριστοτέλειο

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, διαθέσιμο στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/312455/?ln=e1>, ημερομηνία προσπέλασης 22/6/2022

Ρήγος Άλκης, «Η συμβολή των προσφύγων του 1922 στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας», στα: *Πρακτικά του 5ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας»*, Αθήνα 2012

Χρήστου Θανάσης, «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Σμύρνης και ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή», στα: *Πρακτικά του 2ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο. Παιδεία –Εκπαίδευση στις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής»*, Αθήνα 2006, σ. 204-223, στην ιστοσελίδα: Κέντρο Σπουδής & Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Ν. Ιωνίας, διαθέσιμο στο: https://kemipo-neaionia.gr/wp-content/uploads/2019/02/KEMIPO_Praktika_2_Symposiou.pdf, ημερομηνία προσπέλασης 2/07/2022

5. Οπτικοακουστικά Μέσα – Ντοκιμαντέρ

1919-1922 Η Δεκαετής Εξόρμηση της Ελλάδας, «Στην Σμύρνη την Ελληνική», επ.10 (2018)

Άρης Πορτοσάλτε, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Βλάσης Αγτζίδης, Φαίδων Παπαθεοδώρου & Μιχάλης Πρωτοπαπαδάκης, «Οδεύοντας προς την Μικρασιατική Καταστροφή», στην ιστοσελίδα: *ΣΚΑΪ 100.3FM, Γνωρίζοντας την Ιστορία μας - Μικρασιατική Καταστροφή*, 7.5.2019, διαθέσιμο στο: <https://podcast.skai.gr/series/gnorizontas-tin-istoria-mas-mikrasiatikiki-katastrofi/>, ημερομηνία προσπέλασης 20.4.2022

Β. Βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χριστίνα - Πανσελήνα Γεωργία Μ., «Η Ελληνική Οικονομία», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7 (2003)

Αλβανού Ραϋμόνδου, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου», στο: *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας*, τ. 7 (2011)

Αναγνωστοπούλου Σία, «Κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων», στο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης (Επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης)*, Αθήνα 2006

Ανδριώτης Νίκος, «Η πρώτη προσφυγιά», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6 (2003)

Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7 (2003)

Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 1995

Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2021, τ. 35 Α΄

Βεργόπουλος Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975

Βερέμης Θάνος - Κολιόπουλος Γιάννης, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006

Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2021, τ. 34 Α΄

Γκιζελή Βίκα Δ., «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», στο: *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα χ.χ

Γρηγοριάδης Φοίβος Ν., *Διχασμός-Μικρά Ασία (Ιστορία μιας εικοσαετίας) 1909-1930*, Αθήνα 1971, τ. 1

Δερτιλής Γ. Β., *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις 1821-2016*, Αθήνα 2016

Δημαράς Κ. Θ., «Της Μεγάλης Ταύτης Ιδέας», στο: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας) (Επιμ. Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής)*, Αθήνα 1991

Δρακόπουλος Ιωάννης, *Ο Ελληνικός στρατός εις την Σμύρνην (Μάϊος 1919 - Μάϊος 1920)*, Αθήνα 1957

Καργάκος Σαράντος Ι., *Η Μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922). Από το έπος στην τραγωδία*, Αθήνα 2013, τ. 4

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., «Η έξοδος της κεντρικής και νότιας Μικρασίας», στο: *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα χ. χ

Κολώνας Βασίλης Σ., «Αρχιτεκτονική», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ)*, τ. Β΄(2ο)

Κοντογιώργη Έλσα, «Η Αποκατάσταση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7 (2003)

Κουκουράκης Γεώργιος - Σαβοριανάκης Παναγιώτης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην ελληνική και διεθνή πολιτική σκηνή, 1910-1923», στο: *Στα χρόνια του*

Βενιζέλου... *Εσωτερική και Εξωτερική πολιτική, Οικονομία, Εκπαίδευση, Πολιτισμός* (Επιμ. Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη), Αθήνα 2010

Λούκος Χρήστος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος* (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), Αθήνα 2002, τ. Β'(1ο)

Μαλούχος Γεώργιος Π., «Ο δρόμος προς την καταστροφή», στο: *Πώς χάσαμε τη Σμύρνη*, Αθήνα 2018

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6 (2003)

Μαυρομμάτης Γιώργος, «Χριστιανοί πρόσφυγες και μουσουλμάνοι μειονοτικοί στην Ελλάδα: Το ζήτημα της εθνικής ομογενοποίησης και ο ρόλος της εκπαίδευσης», στο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης* (Επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Αθήνα 2006

Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910). Όψεις της Μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*, Καλαμάτα 2004

Μηλίτση-Νίκα Αναστασία & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης μέσα από τα τεκμήρια δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων, 1830-1940*, Καλαμάτα 2010

Μηλίτση-Νίκα Αναστασία & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί Καλαμάτας & Μεσσηνίας*, Καλαμάτα 2008

Μηλίτση-Νίκα Αναστασία & Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελιστρία» Α.Ε.*, Καλαμάτα 2002

Μιχαηλίδης Δ. Ιάκωβος, *Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας*, Θεσσαλονίκη 2015

Μιχαηλίδης Δ. Ιάκωβος, *Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα 2018

Μπιτσάνης Ηλίας Ε., «Μηνιγγίτιδα, πρόσφυγες και αραιώση το 1922», στο: *Επιδημίες, πανδημίες και γιατροί στο Νησί. Μια συλλογή πληροφοριών και άρθρων* (Επιμ. Ηλίας Ε. Μπιτσάνης), Καλαμάτα 2022

Μπουρνάζος Στρατής, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1900-1922 Οι απαρχές* (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), Αθήνα χ.χ., τ. Α'(2ο)

Μποχώτης Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922 Οι απαρχές*, Αθήνα (χ. χ.), τ. Α2

Παλούκης Κώστας, «Αστική αποκατάσταση. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί. Τυπολογία της προσφυγικής κατοικίας και αρχιτεκτονικά. Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία (φθινό βιομηχανικό προλεταριάτο)», στο: *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας*, τ. 7 (2011)

Παπαρρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα (1892-1922), τ. 24

Ριζάς Σωτήρης, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός. Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού 1915-1922*, Αθήνα 2019

Σαμπατακάκης Θεόδωρος, «Η κατάρρευση, η επανάσταση, η δίκη των 16 ημερών-Οι εκτελέσεις», στο: *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη των «έξι»*, Αθήνα 2011, τ. 6

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 2005, τ. 1

Σολομωνίδου Βικτώρια, «Ο Εφέσου Χρυσόστομος για την καταστροφή της Σμύρνης», στο: *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα χ.χ

Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο: *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά (Επιμ. Αντώνης Λιάκος)*, Αθήνα 2011

Τενεκίδης Γεώργιος Κ., «Πρόλογος», στο: *Η Έξοδος*, Αθήνα 2022, τ. 1

Φουντανόπουλος Κώστας, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ)*, Αθήνα 2002, τ. Β'(1ο)

Φραγκιάδης Αλέξης, «Οικονομία και Κοινωνία – Η Μεγάλη βενιζελική μεταρρύθμιση, 1910-1932», στο: *Στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και Εξωτερική πολιτική, Οικονομία, Εκπαίδευση, Πολιτισμός (Επιμ. Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη)*, Αθήνα 2010

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης», στο: *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας*, τ. 7 (2011)

Χουρδάκης Αντώνης, «Εκπαιδευτικές προθέσεις και απόπειρες μεταρρύθμισης – Από την Κρήτη στην ελεύθερη Ελλάδα (1886-1932)», στο: *Στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και Εξωτερική πολιτική, Οικονομία, Εκπαίδευση, Πολιτισμός (Επιμ. Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη)*, Αθήνα 2010

Χρήστου Θανάσης, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θανάσης, *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι διεθνείς συνθήκες 1830-1947*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θανάσης Δημ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001

Χρήστου Θανάσης, *Ιχνηλατώντας τη συμβολή της Καλαμάτας και της μεσσηνιακής ενδοχώρας στο έπος της ανεξαρτησίας. Σηματωροί και αγωνιστές του 1821*, Καλαμάτα 2021

Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Αθήνα 2003

Llewellyn Smith Michael, «Venizelos' Diplomacy, 1910-23: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement», in: *Eleftherios Venizelos, The Trials of Statesmanship* (Ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh 2006

Stefanidis Ioannis D., «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32», in: *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship* (Ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh 2006

Veremis Thanos & Gardikas-Katsiadakis Helen, «Protagonist in Politics, 1912-20», in: *Eleftherios Venizelos, The Trials of Statesmanship* (Ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh 2006

Yildirim Onur, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης* (Επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Αθήνα 2006

Παράρτημα

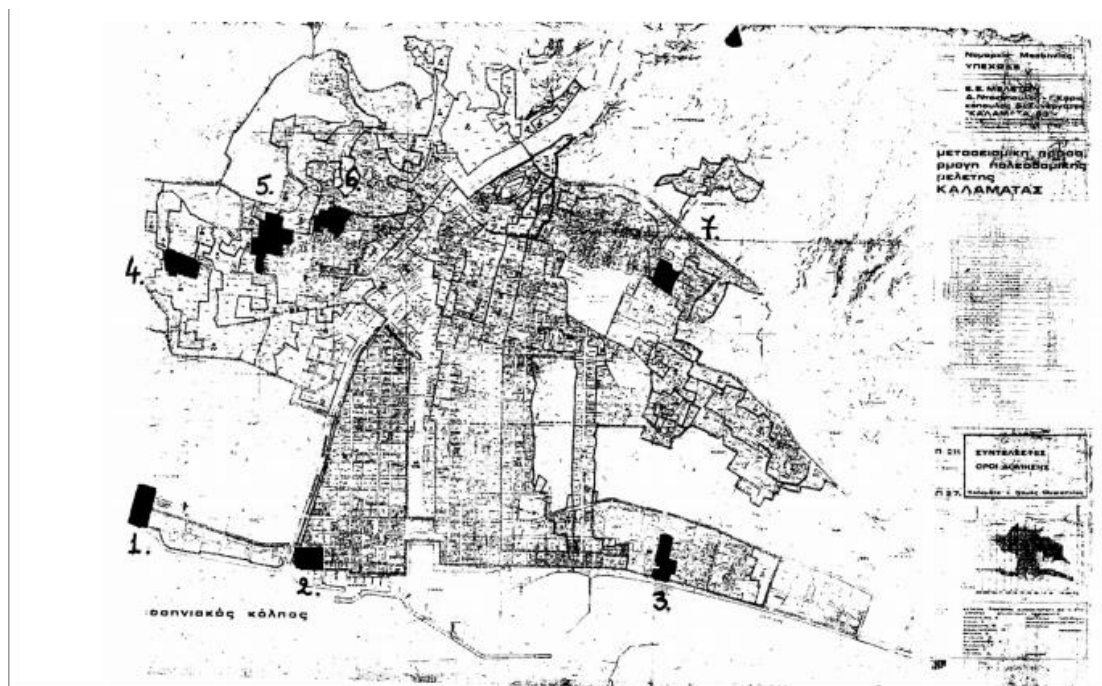
Η Μικρασιατική Εκστρατεία

Η καταστροφή της Σμύρνης

1924 Νέα επιδημία πανώλης στη Μεσσήνη

Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας: 1) Κορδία, 2) Ανάληψης, 3) Ανατολικής Παραλίας, 4) Πλεύνας, 5) Αγίας Τριάδας, 6) Αγ. Ιωάννη Αβραμιού, 7) Αγίου Κωνσταντίνου, 8) Νησάκι

Περίληψη

Η Μικρασιατική καταστροφή σήμανε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και αποτέλεσε την πιο τραγική στιγμή στην ιστορία του Νεότερου Ελληνισμού. Η εργασία αυτή αποσκοπεί να παρουσιάσει τους λόγους που οδήγησαν στην αποτυχία της μικρασιατικής εκστρατείας, το ρόλο που διαδραμάτισαν οι Μεγάλες Δυνάμεις και τις συνέπειες που επέφερε αυτή η καταστροφή. Σκοπός είναι να αναδειχθούν τα προβλήματα που επήλθαν από την άφιξη και την εγκατάσταση των προσφύγων μετά την καταστροφή του 1922 στον ελλαδικό χώρο, καθώς και τα πρώτα μέτρα που λήφθηκαν για την αποκατάσταση του ξεριζωμένου αυτού πληθυσμού. Τέλος, γίνεται ιδιαίτερη μνεία στους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον μεσσηνιακό κόλπο.